

41. Arkaik Dönem'den Hellenistik-Roma Dönemi'ne Antik Yunan Eğitim Anlayışı

Elif AKGÜN KAYA¹

APA: Akgün Kaya, E. (2023). Arkaik Dönem'den Hellenistik-Roma Dönemi'ne Antik Yunan Eğitim Anlayışı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö13), 719-740. DOI: 10.29000/rumelide.1379215.

Öz

Antik Yunan eğitim anlayışı beden eğitimini ve ahlaki gelişimi kapsayan *kalokagathia* (ή καλοκάγαθία) kavramı etrafında şekillenir. Arkaik Dönemden itibaren (MÖ. 9.-7.yy) iyi bir asker yetiştirilmesi amaçlandığından eğitim sistemi jimnastik (*gymnastike*), müzik (*mousike*), kahramanlık destanlarının öğretilmesi üzerine kurulur. MÖ. 6. yüzyılda Miletos'ta felsefi düşüncenin ortaya çıkmasıyla okuma-yazma, entelektüel gelişim öncelik kazanır ve felsefe ön plana çıkar. MÖ. 5.-4. yüzyılda Atina'nın yönetim tarzının değişmesiyle vatandaşlık bilinci ve demokratik değerlerin önem kazanması sofistlik eğitimi popüler hâle getirir. Konuşma ve ikna sanatı (rhetorik), hümanizm, bireysellik, rölativizm ve ücretli eğitim (öğretmenlik mesleği) *paideia* içindeki yerini alır. Hellenistik Dönem'de ise *paideia* etik değerler, yaşam tarzı ve entelektüel gelişimi kapsayan bir karaktere bürünür. Roma İmparatorluk Dönemi'nde de eğitim; hukuk, yönetim, retorik ve ahlak gibi konuları kapsar ve toplumsal düzeni sürdürmek, geniş sınırlara ulaşan imparatorluğu yönetmek için bir araç olarak kullanılır. Kentlerin eğitim kurumu olarak Klasik Dönem'den itibaren ama özellikle Hellenistik Dönem'de *gymnasionlar*; Roma İmparatorluk Döneminde ise imparatorlar tarafından kurulan kürsüler ve düşünürlerin açtığı okullar ön plana çıkar. Bu merkezlerde erkekler eğitim görürken kadınlar kamusal alandan dışlandıkları gibi eğitim hayatından da mahrum bırakılırlar. Bu makalede, Arkaik Dönem'den (MÖ. 8-6 yüzyıl) Roma İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ. 27-MS. 395) kadar Antik Yunan toplumunun eğitim anlayışının nasıl evrildiği, hangi felsefi düşünce ve kavramlar üzerinde inşa edildiği, eğitim kurumlarının neler olduğu ve kadınların eğitim sistemindeki konumları incelenerek eğitim anlayışının sınırları çizilir. Bu çalışmanın Antik Yunan eğitim anlayışının hangi kavramlar ve kurumlar üzerine inşa edildiğinin ve tarihsel olarak hangi süreçlerden geçildiğinin anlaşılmasına ve günümüz eğitim sistemleriyle karşılaştırma yapılabilmesine katkı sunması amaçlanır.

Anahtar kelimeler: *Paideia*, *Kalokagathia*, felsefe, kadın

The Ancient Greek Educational Approach from the Archaic Period to the Hellenistic-Roman Period

Abstract

The ancient Greek educational philosophy is shaped around the concept of “kalokagathia” (ή καλοκάγαθία), which encompasses physical education and moral development. During the Archaic Periods (9th-7th centuries BC), education was aimed at training proficient soldiers, and as a result, the educational system was founded upon the learning of gymnastics, music, and heroic epic poems. With the emergence of philosophical thought in Miletus in the 6th century BC, literacy, intellectual

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, SistematiK Felsefe ve Mantık ABD (Burdur, Türkiye), eakgun@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6813-5900 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 05.09.2023-kabul tarihi: 23.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1379215]

development, and philosophy took precedence and came to the forefront. In the 5th to 4th centuries BC, as Athens underwent a shift in its style of governance, the rise of civic awareness and the significance of democratic values led to the increasing popularity of sophistic education. Speech and the art of persuasion (rhetoric), humanism, individualism, relativism, and the profession of paid education (teaching) found their place within *paideia*. In the Hellenistic Period, *paideia* took on a character that encompassed ethical values, lifestyle, and intellectual development. During the Roman Imperial Period, education covered subjects such as law, governance, rhetoric, and ethics, serving as a means to maintain social order and govern the vast territories of the empire. In the Classical Period, but especially during the Hellenistic Period, *gymnasium* served as educational institutions within cities. During the Roman Imperial Period, schools established by emperors and philosophers took center stage. In these centers, males received education, while women were not only excluded from the public sphere but also deprived of educational opportunities. This article studies how the understanding of education of the Ancient Greek society evolved from the Archaic Period (8-6 centuries BC) to the Roman Imperial Period (27 BC - 395 AD). It will examine how the understanding of education in the Ancient Greek society evolved, on what philosophical thoughts and concepts it was built, what educational institutions existed, as well as the position of women in the educational structure. The aim of this study is to contribute to the understanding of the concepts and institutions the Ancient Greek educational system was built on, the historical processes it went through, and finally to make comparisons between ancient Greek and today's education systems.

Keywords: Paideia, Kalokagathia, Philosophy, Women.

1. Giriş

Eğitim; bireylerin bilgi, mesleki beceri ve değer kazandığı bir süreçtir. Bu süreçte kendini bilen, tanıyan, bilinçli, erdemli vatandaşlar yetiştirilerek insanlığın oluşturduğu bilgi birikimi ve deneyimlerin gelecek nesillere aktarılıp medeniyetin oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlanması amaçlanır. Eğitim nesilden nesile deneyim aktarmanın, toplumsal değerleri kültürel miras olarak gelecek kuşaklara iletmeyi vazgeçilmez bir araçtır. Eğitim kişiye eleştirel bakış açısı kazandırır; kişinin ilgi ve yeteneklerini açığa çıkarır; toplumsal yaşamda güçlü ilişkiler geliştirmesini ve üretken olmasını sağlar; problem çözme yeteneğini ve zekâsını geliştirmesine katkı sunar; dünyayı öğrenmesine, beceri kazanmasına, olgunlaşmasına, karakter ve entelektüel gelişimine yardımcı olur. Bireyi yaşama hazırlar ve bireye sorgulamayı, neden-sonuç ilişkisi kurmayı öğretir. Eğitimin, kişinin duygularını tanımasına ve kullanmasına, toplumsal ilişkileri geliştirmesine ve problem çözmeye yardımcı olmasının yanı sıra bireyin duyuşsal ve bilişsel gelişimini desteklemesi beklenir (Şahin, 2019; Yazgan, 2019; Noddings, 2020; Ada, 2021; Günay, 2022; Yılmaz, 2022).

John Dewey'in belirttiği gibi eğitim yaşamın kendisi, bir yaşam biçimidir (Dewey, 1938). Bunun en iyi örneğini Antik Yunan dünyasında görmek mümkündür; çünkü Antik Yunan toplumunda eğitim (*παίδεια/paideia*); bireyin fiziksel ve karakter gelişimi, ahlaki değerlerin edinilmesi, vatandaşlık bilincinin oluşturulması, toplumsal düzenin devam etmesi, polislin ihtiyaçlarının karşılanması gibi hayatla birebir ilişkisi olan konulara ve amaçlara hizmet etmek üzere tasarlanmıştır. Genç erkeklerin fiziksel, kültürel ve sosyal açıdan yetiştirilmesinde ve terbiye edilmesinde eğitime büyük önem verilmiştir. Bu konuyla ilgili kurumlar ve uygulamalar kentten kente, bölgeden bölgeye ve tarihsel gelişim açısından yüzyıllar arasında farklılık gösterebilmektedir; ancak genel olarak Antik Yunan eğitim anlayışından söz edilirken belirli dönemlerden ve Atina, Sparta gibi kentler hakkında bilinenlerden hareket edildiği ve mevcut kaynakların sınırlı olduğu göz ardı edilmemelidir (Petermandl, 2014).

Atina'da eğitim hakkına özgür doğmuş erkek vatandaşlar sahipti. Bazı zengin aileler dışında genellikle köleler ve kadınlar resmî eğitim hakkından mahrum kalmışlardır. Eğitim anlayışı fiziksel (spor) ve entelektüel (felsefe, bilim, hitabet) olmak üzere iki temel bileşen üzerinde inşa edilmiştir. MÖ. 9./7. yüzyıllarda eğitim ağırlıklı olarak müzik ve atletizm, güreş, boks gibi bedeni güçlendiren, disipline eden, dayanıklılığı geliştiren ve cesareti besleyen sporlarla şekillendirilmiştir. Bu düşüncenin arkasında yatan temel amaç da savaş zamanında ülkeyi savunacak güçlü askerlere ihtiyaç duyulmasıdır. Zira Atina'da on sekiz yaşına gelmiş bir erkek iki yıl askerî eğitim aldıktan sonra yemin ederek reşit olurdu (Blanck, 1999, s. 165-166) ve böylece ülkeyi savunma, savaşa katılma, kamusal hayatta yer almak gibi bir yurttaşın beklenen sorumlulukları yerine getirebilirdi. Tüm bu sorumluluklar erkeklere verildiğinden öncelikli olarak eğitilmesi gereken sınıfın da erkekler olması uygun görülmüştür. Kadınlar ikinci plana itilmiş ve ataerkil düzen içinde kadına biçilen hane içi sorumluluklar çerçevesinde kadının sosyal konumu belirlenip eğitimi buna göre dizayn edilmiştir.

MÖ. 6. yüzyılda Anadolu topraklarında, Miletos'ta felsefi düşüncenin ortaya çıkmasıyla ilginin kozmolojiye yönelmesi, dönemin eğitim anlayışının değişmesine yol açmıştır. Felsefenin ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte fiziksel gücü ve askerî becerileri geliştirmeyi hedefleyen eğitim sisteminde, okuma-yazma, entelektüel gelişme öncelikli hâle gelmiş ve felsefe, mantık, etik, metafizik, analitik gibi konular ön plana çıkmaya başlamıştır. MÖ. 5.-4. yüzyılda Atina'nın yönetim tarzının tiranlıktan demokrasiye geçişiyle vatandaşlık bilinci ve demokratik değerlerin önem kazanması sofist eğitimi popüler hâle getirmiştir (Forsdyke, 2005; Raaflaub, 2007; Robinson, 2007; Griffith, 2015, s. 26-60; Wolfsdorf, 2015, s. 63-76; Anagnostopoulos ve Santas, 2018). Konuşma ve ikna sanatı (rhetorik), hümanizm, bireysellik, rölativizm ve ücretli eğitim (öğretmenlik mesleği) *paideia* sistemine dâhil edilmiştir (Jaeger, 1946; Dürüşken, 2001, s. 13-23). Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi ünlü filozoflar insanın doğası, bilgi, siyaset, ahlak ve evren gibi konuları derinlemesine inceleyerek felsefeye yeni bir boyut kazandırmışlar ve bilgelige ulaşmak için mantık, etik, bilgi ve eleştirel düşünme gibi konuları vurgulayan felsefi okullar kurmuşlardır. Bu okullarda hakikatin bilgisine ulaşmaya çalışan, etik değerler çerçevesinde uygun bir hayat yaşamayı arzulayan, bilgelğin peşinde koşan gençler yetiştirmişlerdir (Jaeger, 1947; Jaeger, 1986; Akar, 2022; Erkızan, 2012; Kalaycı, 2015; Önal, 2006; Aydın, 2008). Hellenistik (MÖ 323-MÖ 31) ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde (MÖ. 27-MS. 395) *paideia* kavramı daha yaygınlaşarak ve çeşitlenerek kozmopolit bir karaktere bürünmüştür. Farklı bölgelerde Yunan kültürü etkili olmuş ve eğitim filozoflar, sofistler, hatipler, kütüphaneler, okullar sayesinde geniş kitlelere ulaşmıştır (Marrou, 1964; Aytac, 1972, Macleod, 2006; Davidson, 2008). Hellenistik Dönem'de *paideia* etik değerler, yaşam tarzı ve entelektüel gelişimi kapsayan bütünsel bir karakter kazanmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise eğitim; hukuk, yönetim, retorik ve ahlak gibi konuları kapsayan, toplumsal düzeni sürdürmek ve geniş sınırlara ulaşan imparatorluğu yönetmek için bir araç olarak görülmüştür. Hadrianus, Marcus Aurelius gibi Yunan kültürüne hayran kişilerin imparatorluğu yönetmesi Yunan kentlerine ve kültürüne (felsefe, edebiyat, sanat) olan ilgiyi artırmış ve Yunan felsefesinin, kültürünün imparatorluğun geniş coğrafyasına yayılmasını sağlamıştır. Yunan filozofları, eserleri ve eğitimi imparatorlukta popüler hâle gelmiştir. Atina ve Anadolu'dan birçok filozof, sofist, retor Roma'ya giderek orada okullar açmışlardır. Aynı şekilde Anadolu'da da birçok kent eğitim merkezi hâline gelmiştir. Smyrna, Ephesos, Pergamon, Nikomedeia, Kaisareia (Kappadokia) kentleri Anadolu'nun önemli eğitim merkezleri olarak ön plana çıkmışlardır. Zamanın ünlü filozof, sofist, retorları bu kentlerde kendi okullarını açarak hitabet, felsefe, edebiyat dersleri vermişlerdir (Bowersock, 1965; Bowersock, 1969; Puech, 2002; Özlem Aytacılar, 2005). MÖ. 9. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemine kadar Antik Yunan eğitim sistemi belirli dönemlerden geçip farklı yaklaşımlarla evrilen ve çeşitlenen bir yapıya sahip olmuştur. Bu makalede, Arkaik Dönem'den (MÖ.8-6. yüzyıl) Roma İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ. 27-MS. 395) kadar Antik Yunan toplumunun eğitim

anlayışının gelişim ve evrilme süreci, eğitim anlayışının hangi felsefi düşünce ve kavramlar üzerinde inşa edildiği, eğitim kurumları ve eğitimi sisteminde kadınların statüsü incelenerek Antik Yunan eğitim anlayışının sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

2. Arkaik Dönem'den Hellenistik -Roma Dönemi'ne Eğitim Anlayışı

Antik Yunan eğitimi hakkında bilgi edinilen ilk yazılı belgeler, Yunan edebiyatının en eski metinleri olan Homeros'un (MÖ. 9/8. yy.) "Ilias" ve "Odyssea" destanlarıdır. Homeros'un eserleri Antik Yunan eğitim anlayışının ve kültürel değerlerinin bir yansımasıdır (*Il; Od.*). Homeros'un Ionia Bölgesi'nden (Khios, Smyrna ya da Kolophon) olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu eserler aynı zamanda o dönem Anadolu coğrafyasının ahlak, kültür ve eğitim anlayışıyla ilgili de bir bakış açısı sunar. MÖ. 9. veya 8. yüzyıla tarihlenen bu eserlerde Homeros gençlerin cesaret, onur, kahramanlık gibi erdemleri öğrenerek büyüdüğü, fiziksel becerilerin geliştirildiği, ahlaki değerlerin kazanıldığı, kahramanlığın önemli olduğu bir dünyanın resmini sunar (Marrou, 1964, s. 21; Perry, 2014, s. 58-59). Bu iki eserde aristokrat bir toplumun eğitim ideallerini, ilkelerini ve temel değerlerini bulmak mümkündür. Bu destanlarda iyi bir savaşçı olmak, onur ve ün elde etmek en önemli değerler olarak görüldüğünden eğitim de bu değerlerin kazandırılması üzerine kurulmuştur. Böyle bir toplumda eğitimin temel amacı soyluları iyi birer savaşçıya ve liderlere dönüştürmektir (Hom. *Il.* 9. 443; 6. 208; 11. 784; Christes, 2004, s. 816). Homeros'un eserlerindeki kahramanların davranış şekilleri ve tutumları onların nasıl bir eğitim aldıklarını gösterir. "Ilias"ta Hektor'un cesareti, Akhilleus'un öfkesi kahramanın onurunu ve kişisel erdemlerini yansıtır. "Odyssea"da Odysseus'un zekâsı, dayanıklılığı ve sadakati ise bir kahramanda olması gereken üstün nitelikleri gösterir. Bu değerler Antik Yunan toplumunun erdemlerini yansıtır ve gençlerin bu erdemleri öğrenmesi teşvik edilir. Homeros'un ideal, mükemmel savaşçı kahramanları özel bir eğitim, kültürel geçmiş ve belli bir yaşam tarzı ile yetiştirilirler. Bu yaşam tarzı toplumda nasıl davranılacağını, beklenmedik durumlarla nasıl başa çıkılacağını ve nasıl konuşulması gerektiğini içerir. Homeros'un kahramanları toplumsal ilişkilerdeki incelikleri ve kibarlıkları öğrenirler. Aynı zamanda boks, güreş, mızrak dövüşü, ağırlık, cirit atma, okçuluk ve araba yarışı gibi çeşitli sporlarla yeteneklerini geliştirirler (Hom. *Il.* 23. 261-897). Eğitim içeriği, bu meziyetleri kazandıracak fiziksel, düşünsel ve sanatsal (sözlü kültür, kahramanlık hikâyeleri, şiirler) etkinliklerden oluşur (Hom. *Il.* 9. 185-189; 27. 22-503; 5. 17-22). Bu durumda en önemli eğitimciler aileler, babalar ya da evin en büyük ebeveynidir (Hom. *Il.* 9. 434-605). Gençler yaşlı nesilden öykünme yöntemiyle toplumsal değerleri, erdemleri öğrenirler ve iyi birer yurttaş olarak yetişirler (Hom. *Il.* 9. 434-605); ancak bu değerleri sadece bilgi aktarımıyla değil, gerçek dünyada birebir deneyimleyerek öğrenme fırsatına sahip olurlar. Homeros'un "Ilias" ve "Odyssea" da anlattığı kahramanlık hikâyeleri erkek çocukların güçlü ve cesur yetişmesi için Antik Yunan eğitim sistemi içinde kullanılır. Bu eserlerdeki hikâyeler çocuklara ezberlettirilir ve Homeros'un kahramanlarının niteliklerine sahip yurttaşlar yetiştirilmesi amaçlanır.

Homeros eserlerinde direkt eğitimle ilgili bilgiler vermez. Anlatılan hikâyelerden o dönemin eğitim anlayışına dair izlenimler edinilmesini sağlar. Homeros'un epik şiirlerinde yer alan savaş sahneleri, atletik yarışmalar ve savaşçı karakterler, Antik Yunan toplumunun fiziksel yeteneklere, dayanıklılığa ve askerî eğitime verdiği önemi yansıtır. Antik Yunan'da beden eğitimiyle genç erkeklerin askerî yeteneklerini geliştirmeleri, dayanıklılık ve güç kazanmaları amaçlanır. Bu eğitim; spor etkinliklerini, dövüş sanatlarını, koşu ve atletik yarışmalarını içerir. Genç erkekler, spor okullarında yeteneklerini geliştirir ve fiziksel olarak sağlam bir vücut yapısı elde etmek için çaba harcarlar.

Antik Dönem'in en parlak kentlerinden biri olan Atina'da Yunan fiziksel eğitiminin ilk somut kanıtlarının Klasik Dönem'e ait olduğu kabul edilir;² fakat Sparta'da, Atina'dan daha önceki tarihlerden itibaren düzenli bir fiziksel eğitim sisteminin kurulduğu düşünülür (Petermandl, 2014, s. 236; Christesen, 2014, s. 146-158). Bu şaşırtıcı bir durum değil; çünkü Sparta askerî güce ve savaş becerilerine dayalı bir toplum yapısına sahiptir. Bundan dolayı da eğitim büyük ölçüde askerî yetenekleri geliştirme, dayanıklılık ve disiplin (kendini kontrol etme) gibi özellikleri kazandırmaya yönelik düzenlenir. Çocukların eğitimine büyük bir özen gösterilir. Atina'da ailelerin tercihine bırakılan eğitim modelinin aksine, Sparta'da eğitim devlet kontrolü altında gerçekleştirilir. Altı veya yedi yaşlarına gelen çocukların devlet denetimi altında (ἀγωγή/agoge) özel bir eğitim programıyla eşit bir şekilde yetiştirilmesine dikkat edilir. 7-14 yaş, 14-20 yaş ve 20-30 yaş arası üç dönemden oluşan (Christesen, 2012) Sparta eğitim sisteminin içeriği koşu, okçuluk, dövüş teknikleri, atlama, kalkan kullanma, yakın dövüş, yüzme, müzik (lir, flüt çalma, koro çalışması), edebiyat (masallar-edebî eserler), iş birliği, liderlik, dürüstlük, cesaret, saygı, yardımseverlik gibi ahlaki erdemler, toplumsal sorumluluk derslerinden oluşur. Sanat, felsefe, bilim gibi konular eğitimin merkezinde yer almaz, tek tip bir eğitim anlayışı benimsenir (Çığır Dikyol, 2016). Spartalı gençler, bedensel eğitimle dayanıklılık kazanırken, askerî eğitimle iyi birer asker olmayı öğrenirler. Ayrıca müzik eğitimiyle duygusal denge sağlama (kendine hâkim olma), toplumsal ahlaki değerlere sahip vatandaş olma, zorlu koşullara maruz kalarak öz denetim ve hâkimiyet kazanma yetilerini geliştirirler. Gençlerin hem birey olarak hem de toplumun sağlıklı işleyişine katkı sağlayacak sorumlu vatandaşlar olarak yetiştirilmesi amaçlanır. Diğer Yunan kentlerinden farklı olarak Sparta'da kızlar da erkeklerle birlikte eğitim görürler; çünkü onlara gelecekteki nüfusun güvencesi olarak bakılır. Sağlıklı vatandaşlar doğurup onları iyi birer yurttaş olarak yetiştirebilmeleri için kadınların da fiziksel ve zihinsel olarak eğitilmeleri gerekir. Sparta'daki eğitim devletin kurallarını belirlediği, devlete uygun itaatkâr, güçlü, savaşçı askerlerin yetiştirildiği katı bir sistemdir (Marrou, 1964, s.35-49; Powell, 2015; Çığır Dikyol, 2016). Sparta'da devletin denetimi ve kontrolü altında olan eğitim Atina'da ve diğer Yunan kentlerinde ailelerin sorumluluğu altındadır. Ksenophon (MÖ. 431-354) "Spartalıların Anayasası" (Λακεδαιμονίων Πολιτεία) adlı eserinde Yunanlıların erkek çocukların eğitime, çocukların onlara söylenenleri anladıkları andan itibaren *paidagogos*lar (παιδαγωγοί)³ gözetiminde başladıklarına yer verir. Bu eğitim sürecinde çocuklar alfabe (γράμμα/*gramma*), müzik/şiir ve *palaistra*'da (παλαίστρα) yapılan şeyleri öğrenmeleri için öğretmenlere gönderilirler (Ksen. *Lak. Pol.* 2.1). "Çocukların onlara söylenenleri anladıkları an"ın (*Lak. Pol.* 2.10.4: ἐπειδὴν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυνίωσιν) yaklaşık yedi yaşa karşılık geldiği düşünülür. Ksenophon'un bu aktardıklarından Antik Yunan toplumunda yedi yaşlarındaki bir çocuğun eğitim programının yazı yazmayı öğrenme, spor aktivitesi yapma ve müzik/şiir gibi derslerden oluştuğu anlaşılır (Christes, 2004). Çocukların fiziksel ve sanatsal yönden de yetiştirildiği görülür. Ancak Ksenophon çocukların eğitiminin ailelerin sorumluluğunda olmasını ve ailelerin çocuklarının eğitimi gibi oldukça önemli bir görevi köleler arasından seçilen *paidagogos*lara bırakmalarını eleştirir. Lykurgos'un Sparta'da çocukların eğitimi için *paidonomos*lara (παιδονόμοι) görev vermesini de över (*Lak. Pol.* 2. 1-3) .

Arkaik Dönem'de (MÖ. 9.-8. yy.) *mousike* (müzik) ve *gymnastike* (jimnastik) üzerine kurulmuş olan eğitim anlayışı, MÖ. 5. yüzyılda Atina'nın yönetim tarzının demokrasi olmasıyla değişmeye başlamıştır (Marrou, 1964, s. 63-94; Robb, 1994, s. 159-251; Yunis, 1996; Carey, 2017, s. 86-91). Artık temel

² Khios Adasında Ionia Ayaklanması'ndan önce (MÖ. 499-494) çıkan bir isyanda okulun çatısının çökmesi sonucunda okuldaki 120 çocuktan 119'u ölmüştür. Bkz. Hdt. *Hist.* 6.27.6-9; Blanck, 2000, s. 30; Bilgiç, 2014, s. 325. Krş. Paus. 6.9.6.5-7.1; Herod. *Mim.* 3.7-11.

³ Παιδαγωγός, παῖς (çocuk) kelimesinin *genitive* hali παῖδος ile ἀγωγός sıfatının bir araya gelmesinden oluşan bir isimdir. *Paidagogos*, Klasik Dönem'den itibaren ekonomik durumu iyi olan ailelerin erkek çocuklarının eğitiminden, okula (*gymnasion*, *palaistra*) getirilip götürülmesinden, ev ödevlerine yardım edilmesinden sorumlu ev kölesidir. Bkz. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=paidagwgo%2Fs&la=greek#lexicon> [Erişim Tarihi: 25.08.2023]; Çelgin, 2011, s. 486.

problem, “İyi yurttaş nasıl yetiştirilir?” sorusu olmuştur. Demokrasi yurttaşların politik süreçlere ve kent yönetimine doğrudan katılımını teşvik etmiştir. Bu şekilde yurttaşlar kent meclislerinde (*boule*) yasa önerilerini tartışma, adalet sağlama ve kenti ilgilendiren önemli kararlarda oy kullanma fırsatına sahip olmuşlardır. Demokrasiyle birlikte yurttaşlık hakları ve görevleri ön plana çıkmış; yurttaşlar devlet yönetimine katılmada, siyasi kararları etkilemede sorumluluk almak zorunda kalmışlardır. Böyle bir ortamda toplumsal katılımın artırılması ve demokrasinin sürdürülebilir olması için yurttaşların siyasi konularda bilgili olması, kendi düşüncelerini etkili bir biçimde ifade edebilmeleri ve farklı fikirlerin tartışılabilmesi önemli hâle gelmiştir. Demokrasi yönetiminde siyasi tartışmalara katılma, insanları ikna etme, düşünceleri etkili bir şekilde dile getirme ve toplumda etkili lider olma gerekliliği retorik sanatın (*ῥητορικὴ τέχνη*) önem kazanmasını sağlamıştır. Siyasi liderler ve halk birbirlerini etkilemek, ikna etmek, politik güç elde etmek, toplumun desteğini kazanmak için retorik sanatını kullanmışlardır. Bu sanat, demokratik siyasi süreçleri etkileme ve şekillendirmede, halkın düşüncelerini yönlendirmede etkili bir araç olmuştur (Hesk, 2000; Yunis, 1996, s. 1-58).

MÖ. 8.-6. yüzyıllarda müzik ve jimnastik üzerine inşa edilen eski Yunan eğitim anlayışına Klasik Dönem’de (MÖ. 5.-4. yy.) retorik sanatı, gramer, eleştirel düşünce, matematik, geometri, felsefe, tarih, siyaset ve edebiyat gibi dersler dâhil edilmiştir. Bu dönemde iyi bir yurttaş olmak için çocukların sadece müzik ve spor eğitimi alması yeterli görülmemiştir. Yeni yönetim tarzına uygun insanların yetiştirilmesinde sofistler ön plana çıkmışlar ve MÖ. 5 yüzyılın eğitim anlayışında köklü değişikliğe yol açmışlardır (Christes, 2004, s. 817; Dürüşken, 2001, s. 13-23). Sofistler, kültür ile doğanın birbirinden ayrı (*nomos-physis*) olduğunu düşünmüşlerdir. Kültürün (toplumsal normlar, devlet yasaları, tanrılar) insan yapımı olduğuna dikkat çekip insanların doğuştan eşit olmadığı görüşünün de kültürel etkilerin ürünü olduğunu iddia ederek insanlar arasındaki eşitsizlikleri kabul etmemişlerdir. Bütün insanların doğuştan eşit olduğu görüşünü benimseyip birey kavramını ön plana çıkarmışlardır. Onlara göre eğitim, toplumsal sınıf farkı olmaksızın her bireyde var olan yetenekleri ortaya çıkarmalı ve entelektüel yetenekleri geliştirmelidir. Bu şekilde yaşadıkları toplumun yerleşik etik değerlerini eleştiren, geleneksel dinî inançlarını sorgulayan sofistler, eğitimle farklı, eleştirel ve bağımsız düşünebilen, akıl yürütme becerisine sahip, etkili konuşma konusunda yetkin bireyler yetiştirmeyi amaçlamışlardır. Sofistler, geleneksel bedensel ve sanatsal eğitimden farklı bir yaklaşımla öğrencilerine zekâları ve konuşma sanatını kullanarak kendilerini koruyacakları ve insanlara karşı üstünlük sağlayabilecekleri sanatları öğretmişlerdir. Sofistler bir kentten diğer kente giden, para karşılığı gençlere hukuk, siyaset, hitabet sanatı, dil bilimi, matematik, geometri, arkeoloji, coğrafya, astronomi, müzik, ahlak gibi konularda eğitim ve öğretim veren gezici profesyonel öğretmenlerdi. Tek tip eğitimin zihni kısırlatacağını düşündüklerinden eğitimin çok yönlü olması ve bir sofist eğitimcinin öğrencileri sığ bir bakış açısından kurtarması için çeşitli alanlarda bilgi sahibi olması gerektiğini belirtirler (Plat. *Prot.*318a-320c). Sofistlerle birlikte öğretmenlik profesyonel bir meslek hâline gelmiştir. Eğitim vermelerinin karşılığında belli bir ücret talep etmeleri, toplumda ön plana çıkmaları, tüm insanların eylemlerinin referans noktası yapabileceği genelgeçer evrensel (tümel) bilginin olmadığını iddia ederek köle-efendi gibi insanları ontolojik olarak sınıflandıran Atina’nın toplumsal yapısını, adalet, hukuk ve ahlak anlayışını eleştirmeleri, çağdaşları Platon ve Aristoteles gibi filozoflar tarafından haklarında olumsuz yorumların yapılmasına yol açmıştır. Özellikle Platon’dan gelen bu olumsuz eleştiriler uzun yüzyıllar sofistlerin düzenbaz, insanı kelimelerle cezbeden kurnaz (Suda ç 812), konuşma yetenekleriyle insanların gözlerini boyayan sahtekâr (Suda ç 813, 814; Phot. *Lex.* ç 528. 21-25), bilgi-bilim satan, para toplayan, rüşvet alan, para için değişen, övgü toplayan (Poll. *Onom.* IV. 41-52) gibi olumsuz ifadelerle anılmalarına neden olmuştur (Akgün Kaya, 2015). Bu olumsuz eleştirilerin arka planında, sofistlerin eğitim-öğretim yaklaşımlarının geleneksel eğitim-öğretim anlayışından farklı olması ve genelgeçer, evrensel bilginin olmadığını iddia etmeleri, sosyal ve ahlaki gelenekleri tartışmaya ve nesnel araştırmaya (Tağman, 2019,

s. 316) açmaları yatmaktadır. Sofistlerin hitabet sanatı konusunda uzman olmaları ve bu sanatı öğrencilere öğretmeleri, mahkemelerde söz sanatlarıyla herkesi etkileyerek davanın seyrini değiştirmeleri, onlar hakkında kelimelerle gerçekleri çarpıtıyorlar algısının oluşmasına yol açmıştır. Bu algının etkilerinin yüzyıllar sonra da devam ettiği Suda'da yer alan ifadelerden de anlaşılmaktadır. Suda'da gerçek bir eğitimin (*paideia*) kelimelerle oynamakla ya da dil becerileriyle ilgili olmadığını; iyi ve kötü, asil ve utanç verici şeyler hakkında gerçek inançlara sahip sağlıklı bir zihin yapısıyla ilgili olduğunun yer alması (Suda π 853), sofistlere yapılan eleştirileri hatırlatmaktadır. Hitabet sanatının eleştirilmesi, bunun yerine değerlere ve insanın karakter gelişimine odaklanılması gerektiğine vurgu yapıyor olması sofistlerin hitabet sanatına, dil oyunlarına bir gönderme olarak okunabilir.

Antik Yunan geleneksel anlayışına göre eğitim hem ruhu hem de bedeni kapsamalı, geliştirmeli ve yetkinleştirmelidir. İnsan ruh ve bedenden oluşan bir varlık olarak görüldüğünden ruh ve beden eğitimi birbirinden ayrı düşünülmez. Antik Yunan toplumunda özellikle de Atina'da çok yönlü vatandaşların yetiştirilmesine önem verilmiştir. Tek tip, katı ve devlet kontrolü altında bir eğitim sistemine sahip olsa da Sparta'da da gençlerin fiziksel güçleri ve atletik yeteneklerinin geliştirilmesinin yanı sıra erdemli, disiplinli ve topluma faydalı bireyler olmaları amaçlanmıştır. Bu yaklaşımla Antik Yunan dünyasının eğitim anlayışı *kalokagathia* (καλοκάγαθία)⁴ kavramı üzerinde temellenmiştir (Aytaç, 1972, s. 18; Marrou, 1964, s. 72-75). *Kalokagathia* kavramı bir kişinin zihinsel yetenekleri ve ahlaki nitelikleri ile dış görünüşü arasındaki dengeyi, uyumu ve bütünleşmeyi ifade eder. Bundan dolayı da bedensel bir güzelliğe sahip olmak kadar davranışlarda erdemli olmak, hayatta etik bir duruşa sahip olmak önemli görülür. Eğitimin de insana bedensel güzellik ile ruhsal ve zihinsel yetkinlik, ahlaki ve sosyal mükemmellik kazandırması beklenir. Hem ahlaki bakımından iyi huyların hem de fiziksel sağlığın, güzelliğin, çekiciliğin geliştirilmesinin önemi vurgulanır. Bu düşünceyi filozofların görüşlerinde ve kentlerin eğitim anlayışlarında görmek mümkündür. Platon (MÖ. 427-347) eğitimden; insanın kendini bedensel, ruhsal, zihinsel ve ahlaksal olarak geliştirecek bilgilere sahip olmasını anlamaktadır. Platon koruyucuların spor, müzik, matematik ve bu gibi alanlarda (bilgilerle) geliştirilmeleri ve eğitilmeleri gerektiğini söyler (*Tim.* 18a-c). Bu şekilde yetiştirilen kişilerin altın, gümüş ya da başka herhangi bir zenginliğe önem vermeyip alçak gönüllü ve erdemli insanlar olacaklarını düşünür. Felsefe, matematik, retorik, mantık ve ahlak gibi konuları içeren bir eğitim, insanın zihinsel olarak gelişmesini sağlar; kişiye düşünme yetisi, doğruyu ve yanlış ayırt etme meziyeti ve eleştirel düşünme becerisi kazandırır; ancak Platon için insanın tam anlamıyla eğitilmesi ve gerçek bilgiye ulaşması hem zihinsel hem de bedensel yönden geliştirilmesiyle olur. Zihin ve beden arasında bir denge olması gerekir. Bu da beden ve zihin eğitiminin bir arada yürütülmesiyle gerçekleşir. Bu bakımdan bedensel sağlık ve yeteneklerin geliştirilmesi, bedenin güçlü ve dengeli olması, zihinsel gelişim için de gereklidir. Bunun için de spor eğitimi matematik ve müzik eğitimi kadar değerlidir. Beden eğitimi disiplin kazandırmayı ve vücuttaki düzensizlikleri gidermeyi amaçlamalı; içeriği de dayanıklılık, spor ve askeri eğitimden oluşmalıdır. Bedensel disiplin ve egzersizler insanın iradesini güçlendirmesine, karşılaştığı zorluklara göğüs germesine, kontrol etme yeteneğini geliştirmesine yardım edeceğinden kişinin erdemli bir hayat sürmesini sağlar. Bu açıdan beden eğitimi sadece güçlü, sağlam, dayanıklı bir bedene sahip olmak için değil, aynı zamanda ahlaki bir hayat sürmek için de önemlidir. Bundan dolayı da Platon'un "Devlet"inde genç-yaşlı, kadın-erkek herkes spor yapmalıdır (*Resp.* 452a-453a); çünkü beden için idman (*Resp.* 376e4: σωμασι γυμναστική) gereklidir ve düzenli yapılan fiziksel aktiviteler bedenin ideal formunun

⁴ Eski Yunanca'da η καλοκάγαθία (καλός κάγαθος/καλός και αγαθός) ismi; καλός (güzel) ve αγαθός (iyi) sıfatlarının bir araya getirilmesinden türetilmiştir. Καλός sıfatı fiziksel güzelliği ifade ederken; αγαθός sıfatı ise ahlaki açıdan iyi olmak anlamına gelmektedir. Bu bakımdan καλοκάγαθία kavramı hem ruh hem de beden olarak ideal olmayı; karakter ve davranış bakımından iyi, güzel, erdemli, dürüst olmayı içermektedir. Karakterde ve davranışlarda soylu ve takdire şayan olarak kabul edilen nitelikleri ifade eder. Bkz. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=kalokagaqia&la=greek> [Erişim Tarihi: 25.08.2023]; Çelgin, 2011, s. 345.

korunmasını sağlar. Ruhun eğitimi için de müzik (*Resp.* 376e4: ψυχή μουσική) gereklidir ve müzik eğitimi hikâyeleri içinde barındırır. Masallar küçük çocukların ruhlarının şekillendirilmesinde önemli rol oynarlar. Bundan dolayı okuma-yazma öğrendikten sonra tarihsel kahramanların yer aldığı büyük şairlerin eserleri çocuklara ezberletilir. Ancak çocukları Hesiodos (MÖ. 8. yy.) ve Homeros'un (MÖ. 9/8. yy.) şiirlerindeki bazı şeylerden uzak tutmak gerekir; çünkü bu iki şair sözlerle Tanrıları, kahramanları, ebeveynler ile çocukları arasındaki ilişkileri olduklarından farklı gösterirler ve bu durum henüz gelişmemiş körpe zihinler için tehlikelidir. Bundan dolayı Devlet çocukların eğitiminde kullanılacak masalları özenle seçmeli ve bunları denetlemelidir. Çocuklara iyilik aşılayan, onları iyi davranmaya yönelten uygun masallarla çocukları eğitmek gerekir. Platon, devlete uygun yurttaş yetiştirilmesinde çocukların erken yaşlardaki eğitiminde masallara önemli bir rol verir (*Resp.* 377a-383c). Bu şekilde masallarla, müzikle güzellik sevgisine varılır. Bundan dolayı beden eğitimi de müzik eğitimine eş olmalıdır. Nasıl sade bir müzik ruha ölçülülük verirse, aynı şekilde sade bir egzersiz de bedene sağlık verir (*Resp.* 404e4-5). Bunun için hem beden eğitimine hem de müzik eğitimine aynı ölçüde önem verilmeli; yoksa insan dengeli ve ölçülü biri olamaz (*Resp.* 410b10-421c; *Resp.* 441e8-a2). Platon, Antik Yunan kültürünün eğitim anlayışı *kalokagathia* kavramıyla eğitimin insanın hem bedensel hem de zihinsel yönden gelişimini ve iyi (erdem) ile güzel (dış güzellik) arasında uyumlu bir bileşmeyi kapsaması gerektiğini düşünerek içsel niteliklerle dışsal görünümü birleştirir. Platon'un felsefesinde iyilik ve güzellik kavramları arasında güçlü bir ilişki vardır. Ona göre *iyi* olan şey doğal olarak *güzel*dir ve aynı şekilde gerçekten güzel olan da *iyidir* (Plat. *Lys.* 216.d.2: λέγω γὰρ τὰγαθὸν καλὸν εἶναι/*İyinin güzel olduğunu söylüyorum*). Platon'da *iyi* fiziksel dünyayı aşan en yüksek erdem, gerçeklik ve güzellik ilkesi olarak kabul edilir. Kendini iyi bir insan olarak yetiştirmek isteyen kişi güzeli arar ve kendini onunla besler, yetiştirir. Bu şekilde hem erdemli bir karaktere sahip olan hem de fiziksel açıdan güzel olan insan gerçekten *iyi* kabul edilir.

Platon'un öğrencisi Aristoteles (MÖ. 384-322) bedenin ve zihnin birlikte geliştirilmesi gerektiğini düşünür; çünkü bir kişinin bir parçası sağlıklı değilse bütününe sağlıklı olduğu düşünülemez (*Eth. Eud.* 1248b10-1249b25). İnsanın doğasına uygun potansiyelini gerçekleştirebilmesi için zihnin ve bedenin eğitilmesi önemlidir; çünkü zihin ile beden arasında birbirlerini etkileyen bir ilişki vardır. İkisi arasındaki bağlantı yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkiye benzer. Kişinin bir bütün olarak hareket edebilmesi, erdemli bir yaşam sürebilmesi için insanın bedeninin ve düşünsel yönlerinin (zihin, ruh) uyumlu ve sağlıklı olması gerekiyor. Bundan dolayı fiziksel sağlık, bedenin güçlendirilmesi insan gelişiminin bir parçası olarak görülür ve bedenin eğitimi göz ardı edilmemelidir. Bedensel eğitimle motor becerilerin geliştirilmesi, koordinasyon, dayanıklılık, bedensel sağlık amaçlanmaktadır. Bundan dolayı da doğumdan itibaren çocukların bedenleri zorlu şartlara (soğuk gibi) dayanabilecek şekilde eğitilmelidir (Aristot. *Pol.* 1336a.3-21). Aristoteles'in ahlak felsefesini temellendirdiği ölçülü yaşam tarzı fiziksel aktiviteler için de benimsenmeli ve egzersizler düzenli, uygun, dengeli ve ölçülü olmalıdır. Bedeni geliştirmek için yapılan düzenli egzersizler insanın doğal yapısına ve yeteneklerine uygun bir şekilde düzenlenmelidir. Çocuklara ergenliğe kadar hafif egzersizler verilmeli, verilen egzersizlerin de yaşlarına uygun olmaları gerekir. Aynı zamanda gelişimlerini engelleyecek katı diyetler yaptırılmamalıdır. En uygun olanı yedi yaşına kadar çocukların evde eğitilmesidir (Aristot. *Pol.* 1336a23-1336b12). Aristoteles, çocukların beş yaşından önce zorunlu alıştırımlara ve derslere başlatılmaması gerektiğini, bunun yerine oyunlarla, masallarla alışkanlıkların ve toplumsal değerlerin kazandırılmasının daha yerinde bir tutum olduğunu düşünür. Beş yaşından sonra ağır eğitime başlanılabilir. Her şeyin ölçü içinde olması eğitim açısından daha iyi sonuçlar verir.

Bedenin güçlendirilmesi için gerekli olan fiziksel aktiviteler ve egzersizler aynı zamanda insanlar arasındaki birlik ve dayanışma duygusu oluşturan sosyal etkinliklerdir. Düzenli, dengeli, ölçülü

egzersizler bedenini güçlenmesine ve sağlıklı şekilde gelişmesine katkı sağladığından zihinsel faaliyetler için de faydalı olurlar. Bundan dolayı da uygun olan bedensel eğitimin zihinsel (düşünsel) eğitimden önce gelmesidir; ancak bu ikisinden daha öncelikli olan da alışkanlık kazanma eğitimidir. (Aristot. *Pol.* 1334a40-1334b29). Zihinsel yeteneklerin geliştirilmesi düşünme ve akıl yürütme sürecinin sonucunda olur. Akıl yürütme mantık kurallarına uygun olarak yapılırsa doğru sonuçlara ulaşılır ve mantıksal düşünme becerisi kazanılır. Bu da doğru soruları sorma, verileri analiz etme, çıkarımlar yapma becerisine sahip olmakla gerçekleşir. Zihinsel yeteneklerin geliştirilmesinde teorik bilginin pratiğe dönüştürülmesi, uygulama yoluyla deneyim kazanılması önemlidir. Zira teorik bilgiyle birlikte pratik deneyimler kazanılması zihinsel yeteneklerin gelişmesine, derinleşmesine ve güçlenmesine katkıda bulunur. Aristoteles'e göre entelektüel ve ahlaki gelişim birlikte yürütülmelidir. Bunun için de doğru düşünme ve akıl yürütme becerilerini geliştiren, doğru sorular sorma becerisi kazandıran mantık; eleştirel düşünme, düşünsel derinlik kazandıran, analiz yapmayı öğreten felsefe; argüman oluşturma, ikna yeteneği ve etkili iletişim becerisi (yazma-konuşma-sunum) üzerine odaklanan retorik; analitik düşünme, problem çözme, soyut düşünme becerilerini geliştiren, doğru ve mantıksal akıl yürütme yeteneklerini güçlendiren matematik, geometri; gözlem yapma, neden-sonuç ilişkisi kurma, verileri analiz etme yetisi kazandıran doğa bilimleri ve ahlaki değerleri, doğru davranışları anlamayı ve uygulamayı, erdemli bir yaşamı sürmeyi amaçlayan etik, jimnastik, müzik gibi derslerden oluşan bir eğitim sistemi oluşturulmalıdır. Bu derslerden oluşan bir eğitim sistemi içinde *kalokagathia* anlayışına uygun insanlar yetiştirilir (Krş. Aristot. *Pol.* 1337a33-1342b34; *Eth. Eud.* 1248b-1449b25; *Meta.* 1025b-1026a30; 1049a-1049b). Aristoteles'e göre eğitim *physis* (φύσις: doğal yetenek), *mathesis* (μάθησις: öğrenme/bilgi edinme) ve *askesis* (ἄσκησις: uygulama/pratik) olmak üzere üç unsur üzerine kurulmalıdır (Aristot. *Pol.* 1334b6; Diog. *Laert.* 5.18.8). Böylece insan erdemli, ölçülü bir hayat sürebilir; çünkü bu şekilde eğitilen biri hem etik erdemlere hem de farklı konularda yeteneklere sahip olur ve pratik akli kullanma yeteneğini geliştirir. Aristoteles *kalokagathia* kavramını sadece erdemlere sahip olmakla sınırlamaz; zekâ, yetenek, dışsal avantajları da işin içine dâhil eder. Bu haliyle *kalokagathia* erdemleri, genel yetenek ve nitelikleri içererek bütünsel bir insanın ideal durumunu yansıtan ve bireyin potansiyelini en üst düzeye çıkaran mükemmel bir dengeyi ifade eder. Eski Yunan düşüncesinde bireyin fiziksel, zihinsel ve ahlaki yeteneklerle donatılması anlamına gelen *kalokagathia* kavramı, Aristoteles felsefesinde ahlaki erdemleri ve pratik akli kullanma yeteneğini içeren insanın, potansiyelinin en mükemmel durumunu yansıtan özel bir anlamda kullanılır (Wolt, 2022).

Aristoteles eğitimi; kökünün acı, meyvesinin tatlı olduğu oldukça zorlu bir süreç olarak tanımlar (Diog. *Laert.* 5.18.1-2: τῆς παιδείας ἔφη τὰς μὲν ρίζας εἶναι πικράς, τὸν δὲ καρπὸν γλυκόν). Bu ifadeyle Aristoteles, eğitimin zaman ve emek gerektiren bir süreç olduğuna, zorluklarına rağmen elde edilen sonuçlarının değerli olduğuna dikkat çekiyor; çünkü sürecin sonunda elde edilen bilgi, beceri ve içgörüyle birey yaşamını zenginleştirir. Ona göre eğitilmiş insanla eğitimsiz insan arasındaki fark, yaşayan insanla ölü insan arasındaki fark kadardır (Diog. *Laert.* 5.19.5-7). Bu anlamda eğitim, bireyin potansiyelini gerçekleştirme ve onu daha nitelikli bir yaşama taşıma sürecini simgelerken; eğitimsizlik bir tür eksiklik, kısıtlılık olarak ölümle eşitlenir. Eğitim, insanın potansiyelini gerçekleştirmesini ve daha iyi bir yaşam yaşamasını sağlayan bir araçken; eğitimsizlik ise var olan potansiyelin tam anlamıyla kullanılmadığı eksik bir yaşamdır. Bu bakımdan eğitim, insanın ruhsal ve entelektüel gelişimi için hayati bir öneme sahiptir.

Isokrates (MÖ. 436-338) genç zihinlerin eğitimi için diyalektik, astronomi ve matematik gibi derslerin faydalı olduğunu ve bir noktaya kadar bu derslerin karşılaşılan zorlukları kavramada yardımcı olabileceğini düşünür. Buna karşın gerçek dünyada bu derslerin gençlere faydası olmadığını savunur. Genç zihinleri doğa felsefesi üzerine yapılan evrenin ana maddesinin ne olduğu, nesnelere hangi

unsurlardan oluştuğu gibi tartışmalardan uzak tutmak gerekir (*Isokr. Antid.* 261-269). Ona göre gençlerin eğitimi, pratik ve etkili iletişim becerilerini geliştirmeye yönelik olmalıdır. Konuşma sanatı eğitime sahip olup insanları ikna etme yeteneğini elde etmek isteyenler, bunun sonucunda avantajlar elde ederler. İyi konuşma ve doğru düşünme yeteneğine sahip biri bilgelik ve onur sevgisiyle konuşma sanatına yaklaşırsa sonunda büyük ödüller kazanır. Bu noktada Isokrates ne Sokrates ya da Platon gibi retorik sanatın eğitimden dışlanması ne de sofistler gibi sadece retorik sanatın eğitimin temelini yerleştirilmesini uygun görür. Onun göre gençler için en faydalı eğitim hem retorik sanatın hem de felsefenin içinde yer aldığı sistemdir. Bu doğrultuda hitabet sanatı, tarih, felsefe, edebiyat ve sanat gibi farklı konularda gençlerin bilgi sahibi olması, iyi bir vatandaş olmaları açısından önemlidir. Kültürel eğitimin yanında gerçek dünyadaki sorunları çözebilmek için pratik eğitimin önemine de dikkat çeker. Eğitim gençleri sadece entelektüel ya da etkili konuşma açısından değil; ahlaki yönden, toplumsal sorumlulukları üstlenme konusunda da yetiştirmelidir. Isokrates, retorik ve ikna sanatı da dâhil olmak üzere kamusal yaşam için pratik becerilerin öğretilmesine odaklanan eğitim tarzını savunarak demokratik süreçlere etkili bir şekilde katılabilecek çok yönlü vatandaşların yetiştirilmesinin eğitimin amacı olması gerektiğini düşünür (*Isokr. Antid.* 274-281). Isokrates, kendi döneminin sofistleri ve düşünürlerinden farklı olarak retorik ve eğitimi etik değerler, vatandaşlık sorumluluğu ve etkili iletişim becerileriyle birleştirmeye çalışmıştır. Hitabet sanatı hem etkili konuşma becerisini hem de etik değerleri içerir. Eğitimde sadece konuşma becerilerine odaklanılmamalı, aynı zamanda karakter gelişimine önem veren, yurttaşlığın sorumluluklarının bilincinde, toplumun bir parçası olan, olumlu alışkanlıklara sahip vatandaşların yetiştirilmesine de ağırlık verilmelidir. Bu sayede topluma ve kente hizmet edecek yurttaşlar yetiştirilmiş olur (*Isokr. Antid.* 274-310).

Antik Yunan dünyasında eğitim tam olgunluk aşamasına Hellenistik Dönem’de (MÖ. 338-MÖ. 146) ulaşır (Marrou, 1964, s. xiii). Eğitim karakteristik özelliğini kazanır ve kendine ait metotlar, yöntemler, müfredatlar, merkezler geliştirir; ayrıca toplumun şekillenmesi ve bilginin yayılmasında önemli rol oynar. Kültürel alışverişi teşvik etmek ve entelektüel gelişimi desteklemek için çeşitli eğitim kurumları kurulur. Akademiler, kütüphaneler, özel, kamusal, retorik ve filozof okulları ile *gymnasion*lar bu kurumlardan bazılarıdır (Marrou, 1964, s. 137-308; Avotins, 1975; Yıldız, 2003; Macleod, 2006). Klasik Dönem’den itibaren ama özellikle Hellenistik Dönem’de *gymnasion*lar⁵ çocukların ve gençlerin bedensel, zihinsel ve ahlaki yönden eğitildiği kentlerin önemli eğitim kurumlarıdır. Klasik Dönem’de yol kenarlarında hatta genellikle kentin dışında açık alanlarda bulunan *gymnasion*lar, Hellenistik ve Roma Dönemi’nde kentin mimarisiyle bütünleşen büyük ölçekli yapılara dönüşmüştür. Roma yönetimi altındaki Anadolu’da *gymnasion*, Roma ve Yunan etkilerini yansıtan hamam-*gymnasion* kompleksi şeklinde işlev görmeye başlar. Hamamların yanı sıra bu yapıların içinde imparator kültü için özel tesisler, dinlenme salonları ve *latrinalar* bulunur (Yegül, 1992; Nijf 2004, 207). Bu merkezlerde bireysel yeteneklerin geliştirilmesi, kişisel disiplin kazandırılması ve toplumsal değerlerin öğretilmesi, aktarılması, zihinsel niteliklerin ve bedensel becerilerin edinilmesi gibi önemli amaçların yerine getirilmesi hedeflenir (Krş. Forbes, 1945; Kennell, 1995; Yaraş, 1997; Scholz & Kah, 2004;). *Gymnasion*lar, gençlerin sadece fiziksel aktivite yaptıkları mekânlardan sosyal becerilerin geliştirildiği, erdemli bir yaşam tarzının öğretildiği, rekabetin teşvik edildiği, akademik eğitimin yapıldığı kurumlara dönüşür. Gençler koşu, güreş, boks gibi sporlarla fiziksel yeteneklerini geliştirerek beden disiplinini öğrenirken; edebiyat, müzik, matematik, retorik ve felsefe ile zihinsel gelişmelerini sağlarlar; toplumsal-ahlaki değerleri ve sorumlulukları da edinirlerdi. Bu merkezlerin *kalokagathia* düşüncesi çerçevesinde şekillendiği ve geliştiği görülür. *Kalokagathia* düşüncesi bedensel ve ahlaki açıdan

⁵ *Gymnasion* (τὸ γυμνάσιον) kelimesi eski Yunanca *gymnos* (γυμνός , ἢ, ὄν: çıplak) kelimesinden gelir. Γυμνάζω fiilinin “çıplak antrenman yapmak, jimnastik egzersizi yapmak” anlamları vardır. *Gymnasion* da bu eğitimin yapıldığı yerdir. *Gymnasion* için bkz. Oehler, 1912; Forbes, 1945; Yaraş, 1997.

mükemmel bir dengeyi ifade ederken bu merkezlerdeki eğitimle bu denge yakalanmaya çalışılır. *Gymnasion*larda öğrencilere zihinsel ve bedensel becerileri geliştirme, kendini disipline etme, etik değerleri benimseme ve topluma faydalı bir birey olma yetileri kazandırılır. Aynı zamanda bu yerlerde eğitim gören kişiler hem kendi potansiyellerini gerçekleştirme fırsatı bulurken hem de topluma olumlu katkı sağlama sorumluluğuyla yetiştirilirler. Gençlerin bu anlayış doğrultusunda yetiştirilmesinden ve *gymnasion*un yönetiminden *gymnasiarkhos* (γυμνασιάρχος) isimli kişi sorumlu olur. Bu görev eğitimle ilgili kentlerin en saygın memuriyetlerinden biridir (Jones, 1998, s. 220-221). *Gymnasiarkhos*, *gymnasion*un yönetiminden, eğitimin içeriğinin belirlenmesinden, *gymnasion*da eğitim verecek öğretmenlerin seçilmesinden ve binanın bakım, onarımından, zeytinyağı temininden, gerektiğinde *gymnasion*un eksikliklerinin giderilmesinden sorumludur. Ayrıca toplumun en yetenekli gençlerinin yetiştirilmesi, gençlerin ahlaki gelişimine özen gösterilmesi, disiplinin sağlanması, gerektiğinde ceza verilmesi gibi görev ve yetkileri de bulunur. Genç delikanlılar üzerinde büyük bir etkisi olup gençlerin tüm eylemlerini sıkı bir şekilde gözlem altında tutar (Plut. *Amat.* 755a8-9). *Gymnasiarkhos* kentin önden gelen üst sınıf vatandaşları arasından seçilebildiği gibi sofist, filozof ya da retor gibi eğitimde uzmanlaşmış profesyonel eğitimciler arasından da seçilebilir. Pergamon, Phokaia, Aphrodisias, Alabanda, Antiochia ad Maeandrum ve Sosandra kentlerinden ele geçen Eski Yunanca yazıtlarda *gymnasiarkhos* görevini üstlenmiş sofist, retor ve filozoflar tespit edilir (Akgün Kaya, 2016a, s. 166-172).

*Gymnasion*lar dışında Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentlerde yükseköğrenim için devlet okulları ve akademilerin kurulduğu bilinmektedir. İmparator Vespasianus (MS. 69-79) Roma'da eski Yunan ve Latin kürsüsünü (Suet. *Ves.* 18: *primus e fisco Latinis Graecisque rhetoribus annua centena constituit*); Atina'da ise Antoninus Pius (MS. 138-161) kent kürsüsünü ve Marcus Aurelius MS. 174/176 yılında imparatorluk kürsüsünü kurar (Avotins 1975, 313-324; Avotins 1975). Ephesoslu sofist Lollianus, Antoninus Pius (MS. 138-161) tarafından Atina'daki kent kürsüsüne atanan ilk kişidir (Philostr. *VS.* 526.10-11). İmparatorluk retorik kürsüsüne de İmparator Marcus Aurelius tarafından atanan ilk kişi Lollianus'un öğrencisi sofist Iulius Theodotos'tur (MS. 174-176?) (Philostr. *VS.* 566. 17-18). Atina'daki bu iki retorik kürsüsüne atanan öğretmenlerin yıllık maaş karşılığında bütün bilim dallarıyla ilgili dersler verdikleri Cassius Dio tarafından aktarılır (Cass. Dio 71.31.3.1-71.32.1.1). Marcus Aurelius tarafından kurulan imparatorluk kürsüsünde gençlerin eğitiminden sorumlu dört filozof ve bir hatip olduğu ileri sürülür (Marrou, 1964, s. 405). Bu okulda Platon, Epikouros, Peripatik ve Stoa felsefesinin takip edildiği dört farklı kürsünün varlığı bilinmektedir (Oliver, 1983, s. 91-92). Bu filozofların seçilmesinden kürsü başkanı sorumlu olur. Philostratos'un "Βίοι Σοφιστῶν" (Sofistlerin Yaşamı) adlı eserinden İmparator Marcus Aurelius'un Peripatik, Platoncu, Stoacı ve Epikourosçu filozofları seçmesi için eski hocası Herodes Attikos'u atadığı bilinir (Philostr. *VS.* 566. 20-23; Marrou, 1964, s. 405). Philostratos, sofist Herodes Attikos'un bu görevi yaparken (MS. 144 ya da 177?); sofist Iulius Theodotos'un retorik kürsüsünde gençlerin eğitiminden sorumlu olduğuna yer verir (Philostr. *VS.* 566. 23-567. 3). Antik kaynaklar aracılığıyla bu görevi üstlenmiş başka sofist ve retorlar bilinmektedir (Philostr. *VS.* 587. 5-6, 588. 20-22; 586. 30-31; 593. 32; 594. 16; 600. 17; 613.7; 618. 1; 621. 33; 622. 10; Cass. Dio 71.22.2-12-71.22.3.1; ayrıca bkz. Atina'da Chaniotis, 2004, s. 79; Hahn, 1989, s. 122-126; Akgün Kaya, 2016a, s. 49-53; Avotins, 1975, s. 313-324). Bu kürsüye atanan kişilerden bazıları söylev yeteneğindeki başarısından, bazıları da imparator ya da imparatorların eşleriyle kurdukları iyi ilişkiler sayesinde bu pozisyona gelirler. Görev süreleri iki yıldan yedi yıla kadar değişiklik gösterebilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Atina ve Roma'nın yanı sıra Anadolu da önemli bir eğitim merkezi hâline gelir. Kentlerin kamusal okulları olmakla birlikte birçok ünlü filozof, sofist kendi özel okulunu açıp bu okullarda bugünkü üniversite seviyesine denk eğitimler verirler. Bu okullara gerek Anadolu'dan gerekse Roma İmparatorluğu'nun başka kentlerinden (Roma ve Atina da dâhil) gençler gelip eğitim

alırken, aynı zamanda dönemin ünlü eğitimcileri de Anadolu'daki merkezlerde eğitim-öğretim faaliyetleri gerçekleştirirler. Lactantius (MS. 240-320), yaklaşık 302 yıllarında Diocletianus (MS. 284-305) tarafından Nikomedeia'da Latin dili retorisi kürsüsüne atanır (Steen, 2008, s. 36). Klazomenaili Skopelianos Smyrna'da okul açtığı zaman, Lydialılar, İonialılar, Maionialılar, Mysia ve Phrygialı Hellenler, Aiolisliler, Karialılar, Kappadokialılar, Asurlar, Fenikeliler, Mısırlılar, tanınmış Akhaialılar ve Atinalı gençler bu okula akın ederler (Philostr. VS. 518-17; Akgün Kaya, 2022, s. 126). Sofist Niketes (rhetorik okulunu/Philostr. VS. 516.15-16), Polemon, Herakleides Smyrna'da, Hermogenes ise Tarsus'ta okul açar ve bu sofistler hitabet sanatı, doğaçlama konuşma konusunda dersler verip buldukları kentleri gençler için cazip hâle getirirler. Eğitimleri ve yetenekleri sayesinde sofist, hatip ve filozofların toplumda ön plana çıkmaları, ayrıcalıklar elde etmeleri gençleri bu ünlü kişilerin okullarında ders almaya yöneltir. MS. I. yy-III. yy. arasında Anadolu birçok ünlü sofist, hatip, filozofun yetiştiği yer olur (Puech, 2002; Akgün Kaya, 2016b). Bu sayede önemli bir eğitim merkezi hâline gelir. Birçok ünlü kişinin açtığı okullarda Anadolu'nun birçok yerinden, Yunan ana karasından, Roma'dan öğrenciler gelip ders alır. Anadolu'daki Ephesos, Smyrna, Pergamon, Nikomedeia kentleri Roma ve Atina ile yarışabilecek konuma gelir; hatta Roma ve Atina kentini geçtikleri söylenebilir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde geleneksel Yunan ideali olan fiziksel ve entelektüel eğitimin zayıfladığı, bunun yerine edebî *paideia*'nın öne çıktığı ve edebî eğitimin seçkin sınıfın ayırt edici özelliği olduğu modern araştırmacılar arasında kabul gören bir yaklaşımdır (Krş. Marrou, 1965, s. 1, 197-200; Gleason, 1995; Nijf, 2004). Soylu sınıf entelektüel eğitime, elit kimliği oluşturmak adına önem verir; çünkü iyi bir eğitim bir çocuk için ayrıcalıklı bir sınıfa giriş, başarı kapısı ve yüksek bir statü elde etme aracı olarak görülür. Eğitim sosyal sınıflar arasındaki farklılıkları yansıtır, toplumsal statü ve güç ilişkilerini etkiler (Robb, 1994). Bundan dolayı da toplumun önde gelen zengin aileleri, çocuklarının bir zanaat (τέχνη) edinmesine yönelik eğitimden ziyade entelektüel bir eğitime sahip olmasını tercih ederler. Samsatlı Lukianos'un (MS. 125-180) aktardıklarından böyle bir eğitimin oldukça zaman alan, çaba isteyen, küçümsenmeyecek bir masrafı beraberinde getiren ve aynı zamanda seçkin bir sosyal konumu da gerektiren (Lukian. *Somn.* 1.4-6) uzunca bir süreç olduğu anlaşılır. Dolayısıyla bunu orta düzey bir ailenin karşılaması çok kolay gözükmemektedir. Bu nedenle düşük gelirli aileler çocuklarını daha erken yaşlarda para kazanarak aile ekonomisine katkı sunacakları mesleki eğitime (τέχνη) yönlendirirler.

Antik Yunan toplumunda fiziksel emekle geçim sağlanan meslekler düşük toplumsal sınıfların özelliği olarak görülür. Toplumun soylu sınıfı için bu tarz el becerileri insanın bedensel gelişimine katkı sağlar; bilişsel, ahlaki gelişimi desteklemez. Bunda dolayı da zanaatlarla uğraşan kişiler sıradan hayatları olan, yetersiz, güçsüz, toplumun alt sınıfına ait kişiler olarak görülür (Lukian. *Somn.* 7.1-9.19); çünkü bu işlerle fiziksel yetenekler, el becerileri ön plana çıkarılır, başarıya odaklanarak dış güzellik üzerinde durulur. Zihinsel eğitim; içsel değerlere, karakterin gelişimine, ahlaki değerlere, bilgi ve bilgelik arayışına, olgunlaşmaya, bireysel gelişime önem verir. Eğitim, insanlara mantıklı kararlar alma becerisi kazandırır. İnsanların karmaşık durumları analiz etmelerine, bilinçli seçimler yapmalarına yardımcı olur. İnsanlara yeni bilgi ve deneyimleri yorumlama ve anlamlandırma becerisi sağlar; insanların sınırlarını geliştirir ve onlara yeni fırsatlar sunar. Bunun yanı sıra eğitim ruhu; ölçülülük, adalet, dindarlık, nezaket, hoşgörü, bilgelik, sabır, güzel şeylere olan sevgi ve yüce değerlere yönelim gibi erdemlerle donatır (Lukian. *Somn.* 10.6-9: σωφροσύνη, δικαιοσύνη, εὐσεβεία, πραότητα, ἐπιεικεία, συνέσει, καρτερία, τῶ τῶν καλῶν ἔρωτι, τῆ πρὸς τὰ σεμνότετα ὀρμῆ). Kişiye toplum içinde saygınlık ün, itibar kazandırır. Bu eğitimle kişi toplumda herkesin tanıdığı ve sözünün dinlendiği biri hâline gelir, ayrıcalıklı bir sınıf elde eder ve toplumda daha yüksek bir konuma gelir. Soylu ve zengin aileler çocuklarının liderlik ve yöneticilik yeteneklerini geliştirmeleri ve toplumsal işlerde etkin rol alabilmeleri için iyi bir eğitimin önemini farkındadırlar. Nitelikli bir eğitim çocukların daha iyi bir sosyal çevreye

erişmelerine ve toplumda daha yüksek bir konuma gelmelerine yardımcı olur. İyi bir eğitim iyi bir vatandaş ve toplumsal lider olma potansiyelini kazandırır. Devlet işlerine katılmak için gerekli bilgi, beceri ve ahlaki değerler eğitimle edinilir. Zengin ve soylu aileler, çocuklarının devlet işlerine katılarak topluma katkıda bulunmalarını, politikaya ve kamu hizmetine katılmalarını ve devletin yönetiminde etkili olmalarını ister. Bu nedenle aileler, çocuklarının iyi bir *paideia* olarak hem sosyal statülerini yükseltmeyi hem de toplumda etkin ve prestij sahibi kişiler olmalarını amaçlarlar (Lukian. *Somn.*1.1-18.12).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde iyi eğitilmiş kişiler (sofist, retor ve filozoflar) hitabet sanatı konusundaki yetenekleriyle imparatorların dikkatini çekmeyi başarıp hem kentleri için birçok yardım elde etmişler hem de imparatorluk düzeyinde önemli görevleri yerine getirme imkânına sahip olmuşlardı. Aynı zamanda ünlü sofist, retor ve filozoflar Roma vatandaşlık hakkı ve imparatorlardan vergi muafiyeti, ücretsiz dolaşım hakkı gibi bir birtakım imtiyazlar elde etmişlerdir (Akgün Kaya, 2016a). Bütün bu imtiyazlar, ödüller ve haklar, ailelerin çocuklarının iyi eğitim almaları için uğraşmalarında haksız olmadıklarını gösterir.

3. Kamusal Hayattan Dışlanan Sınıf: Kadınların Eğitimi

Antik Yunan eğitiminin üzerinde inşa edildiği *kalokagathia*; iyi soydan gelen erkeklerin zihinsel, bedensel, ahlaki ve sosyal bakımdan eğitilmelerini içeren bir kavramdır. Antik Yunan toplumunda üstün niteliklere sahip olan bir bireyin bedensel, zihinsel ve ahlaki yeteneklerini geliştirmesini ifade eden bu kavram, genellikle soylu erkeklerin eğitimi için kullanılır. Eğitim genellikle erkek çocukları için tasarlanır. Erkek çocuklara, fiziksel gücünün yanı sıra retorik, ahlaki erdemler, müzik ve matematik gibi konularda da eğitim verilerek toplumsal statülerini korumaları ve güçlerini artırmaları amaçlanır. Ancak kadınlar bu kavramın ve anlayışın dışında bırakılırlar; çünkü Antik Yunan dünyasında Sparta hariç kadınların eğitim almaları öncelikli olarak düşünülen ya da sorun edilen bir konu değildir. Eğitimin amacı her açıdan donanımlı, nitelikli yurttaş yetiştirmektir; ancak kadınlar yurttaş statüsünde olmadıklarından ve savaş, politika, spor, hukuk gibi toplumsal alanların dışına itildiklerinden kamusal, düşünsel ya da siyasal hayata yönelik bir eğitim almaları gerekli görülmez. Kadınların hane içi sorumlulukları yerine getirmelerine yardımcı olan konularla (ev işi, çocuk bakımı, dokuma) ve evin ekonomisini idare edebilecek kadar matematiksel işlemlerle ilgili eğitim almaları yeterli görülür. Bundan daha fazlası kadın için gerekli, uygun bulunmaz. Kız çocuklarının eğitimi genellikle ev işlerine yönelik yemek yapma, dokuma, dikiş dikme gibi evin idaresine ve düzenine yönelik sorumluluklarla sınırlıdır. Kız çocukları annelerinin yanında evde, ev içi görevleri öğrenirken iyi bir ev kadını ve anne olmaları için hazırlanırlar. Gelecekteki annelik görevlerine hazırlanan kız çocuklarına dinî ve ahlaki değerlerin öğretilmesi de onların eğitiminin bir parçasıdır. Zengin aileler kız çocuklarına okuma, yazma, müzik, dans ve spor gibi dersleri kapsayan geniş bir eğitim fırsatı sunarlar. Kadınlardan onlar için belirlenen toplumsal cinsiyet rollerini (anne, eş, kız çocuğu) en iyi şekilde yerine getirmeleri ve eril alandan uzak durmaları beklenir (Akgün Kaya, 2023; Külahlı, 2022; Çelebi, 2021). Kadınların eğitimi konusunda filozoflar arasında farklı görüşler olmakla birlikte çoğu filozofun dönemin var olan olumsuz düşünce yapısını paylaştığı görülür. Kadınlar rasyonel yetenekler konusunda erkeklerden daha aşağıda görülür (Deslauriers, 2012, s. 345). Bazı filozoflar erkeklerin kadınlardan üstün bir varlık olduğu düşüncesini benimserken, bazıları kadınların erkeklerle eşit konumda olduğunu savunur. Bunun sonucunda da kimi düşünürler kadının eğitim almasını özellikle de düşünsel eğitim almasını uygun bulmazken, bazı filozoflar kadınların eğitim hakkına sahip olmasını destekler. Pythagoras ve Pythagorasçılar kadınların eğitim görmelerini destekleyen grup içinde yer alırlar. Antik Dönem'deki

felsefe okulları içinde en çok kadın öğrenciyeye sahip olmaları bu konuda samimi olduklarını gösterir (Iambl. *v.P.*).

Pythagoras felsefesinden etkilenen Platon “Devlet” ve “Yasalar” eserinde erkek ile kadının eşit eğitim hakkının olması ve kadınların erkeklerle aynı şekilde eğitilmesi gerektiğini belirtir. Kadınların matematik, müzik, jimnastik, silah kullanma ve ata binme gibi konularda eğitilmeleri gerektiğini düşünür. Platon’un ideal toplumu, cinsiyet ayrımının olmadığı, yeteneklere dayalı bir yönetim yapısını içerir. Platon bu yeteneklerin de eğitimle ortaya çıkacağını düşünür. Bundan dolayı da erkekler hangi eğitimi alıyorsa kadınların da aynı eğitimi alması gerektiğini ileri sürer. “Devlet” adlı eserinde, en iyi yöneticilerin felsefe, matematik ve diğer bilim dallarında eğitim alan kişiler olduğunu ve hem erkeklerin hem de kadınların bu konularda eğitilmeleri gerektiğini savunur. Çocukların doğru yetiştirilmesi için kadınların eğitilmesinin gerekli olduğuna ve eğitim alan kadınların erdemli yurttaşlar yetiştirmek için daha donanımlı olacağına inanır. “Yasalar” (*Leg.* IV. ve VI.) eserinde kadınların toplumdaki rollerine hazırlanmaları için felsefe ve beden eğitimi de dâhil olmak üzere erkeklerle aynı eğitimi almaları gerektiği fikrini tekrarlar. Ayrıca eğer uygun niteliklere sahiplerse, kadınların kentin yönetimine katılabilmeleri gerektiğini de önerir. Bunun yanı sıra “Timaios”ta (18c) savaşçılarla ilgili bölümde Platon kadınların doğasının erkeklerin doğasıyla benzer hâle getirilmesi ve gerek savaş zamanında gerekse normal zamanlarda erkeklere verilen işlerin kadınlara da verilmesi gerektiğini dile getirir. Burada Platon’un kadın ve erkeğin doğasını aynı görmediği ve erkeğe daha üstün bir doğa atfettiği ortadadır. Kadına erkek işleri verilip doğasının erkeğin doğasıyla uyumlu hâle getirilmek istenmesinin altında yatan düşünce kadının zayıf, güçsüz ve arzuların temsili olarak görülmesidir. Bu özelliklere sahip olan bir insan koruyucu özellikleri içinde barındıramaz. Bundan dolayı da akılsal özelliklerin atfedildiği, fiziksel olarak da güçlü kabul edilen erkeksi özelliklerle donatılması gerekir. Bunun için erkeklerin yaptığı işler kadınlara da yaptırılarak kadınlar, erkekler gibi eğitilerek koruyuculuk için uygun bir hâle getirilir.

Platon’un öğrencisi Aristoteles ise kadının akıl sahibi bir varlık olmadığını düşündüğü için erkeklerin entelektüel ve ahlaki dünyasında kadına yer vermez. Cinsiyete bağlı, akıl ve erdem temelli evrensel değerlere bağlı bir ahlak sistemi oluşturur. Toplumun yarısını (kadınları) bu sistemi anlamayacağını düşünerek dışarıda bırakır; ancak devletin iyiliği için kadının eğitilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü kadın devletteki yetişkin bireylerin yarısını meydana getirir (*Arist. Pol.* 1260b.19). Ancak Aristoteles herkesin aynı şekilde eğitilmesini gereksiz görür. Sophokles’ten “bir kadın için sessizlik bir süstür” (*Pol.* 1260a.30: γυναικὶ κόσμιον ἢ σιγῆ φέρει; ayrıca bkz. *Soph. Ai.* 293) şeklinde alıntı yaparak kadınla ilgili görüşlerini açık bir şekilde yansıtır. Aristoteles’in halefi olan Theophrastos (MÖ. 371/287) hocasının kadınlarla ilgili olumsuz bakış açısını devam ettirerek kadınların harfleri ve ev işlerini düzenleyecek kadar okuma yazma bilmesinin yeterli olduğunu düşünür (Hawley, 1994, s. 7). Theophratos kadınların doğaları gereği zayıf bir hafızaya sahip olduklarını ve içgüdüleriyle hareket ettiklerinden kendilerini disipline edemediklerini söyler. Dönemin kabul gören anlayışından farklı olarak Epikouros, geleneksel eğitim anlayışını küçümser ve kadın, köle, özgür herkesin okullarda eğitim alması gerektiğini düşünür. Bundan dolayı da onun Bahçesi herkese açıktır, isteyen herkes gelebilir ve eğitim alabilir (Festugiere, 1956, s. 28).

Plutarkhos (MS. 46/120) “Gelin ve Damada Tavsiye” çalışmasında kadını kocasıyla birlikte felsefe çalışmaya teşvik eder; çünkü felsefe kadını, dans ve batıl inançlar gibi ahlaki yozlaştıran duyguların tutsağı olmaktan kurtarır. Eğer kadınlar kendi hâline bırakılırsa sağlıklı hırslar, zararlı düşünceler, mantıksız şeyler üretirler (*Plut. Mor.* 145C-E). Stoacı Zenon kadın, erkek, köle efendi için aynı eğitimi destekler; ancak öğrencileri arasında kadın herhangi bir kimse bilinmiyor (Hawley, 1994, s. 75). Stoacı

Seneca ise Helvia'ya sıkıntılardan, üzüntülerden kurtulmak için felsefe çalışmasını tavsiye eder. Cinsiyetlerinden dolayı da kadınların felsefe çalışmaları yapmaktan uzak durmamalarını, çalışmanın bir sığınak olduğunu, huzur vereceğini, teselli ve sevinç kaynağı olacağını söyler (Sen. *Dial.* 12.17). Bir başka Stoacı Musonius Rufus, toplumun her kesiminden insanın, krallardan kadınlara felsefe çalışması yapması gerektiğini dile getirir. Ayrıca kız çocuklarının erkeklerle aynı eğitimi almaları gerektiğini söyler; çünkü doğuştan kimsenin doğası diğerinden üstün değil, kadın ve erkek aynı doğaya sahiptirler. Böyle bir eğitimin kadının geleneksel rollerini sarsacağını düşünen görüşe karşı çıkar. Ancak eleştirilere maruz kaldığında da çatışmak yerine felsefe eğitiminin kadını evle ilgili sorumlulukları yerine getirmede daha iyi yapacağını söyleyerek kadınla ilgili geleneksel ifadeyi destekleyen görüş ileri sürer. Kadınların teorik felsefe eğitimine ihtiyaçları olmadığını düşünür; çünkü bunu kullanacakları bir fırsata sahip değillerdir (Gai. Ruf. *Dissert.*). Kynikler ise kadınların entelektüel olarak erkeklerle aynı olduğunu ve kadınların da eğitim almaları gerektiğini savunurlar. Lukianos, Kyniklerin kadın öğrencilere sahip olduklarını aktarır (Luk. *Fug.* 16-17; *VH.* 2.19). Kynikler kamusal alanda kadın ve erkek rollerinin ayrılmasını eleştirirler; ancak bu kuralların yıkılması için bir önerileri ya da girişimleri de olmaz. Antik kaynaklar incelendiğinde düşünürlerin genelinin kadınla ilgili toplumda var olan olumsuz düşünce yapısını paylaştıkları görülür. Tüm olumsuz düşünce yapısı ve tutumuna karşı bazı kadınlar kendileri için belirlenen ve uymaları beklenen toplumsal cinsiyet rollerini kabul etmeyerek ataerkil düzenin dışında hareket etmek suretiyle eğitim alıp felsefeden spora (Kyle, 2014) birçok alanda görünür olmayı başarırlar. Antik kaynaklar aracılığıyla felsefi çalışmalar yapan ve ders veren kadın filozoflar tespit edilir (Akgün Kaya, 2021, s. 115-160). Kadın düşünürlerin matematik, geometri, gökbilimi, erdem, ölçülülük gibi birbirinden farklı konularla ilgilenmiş oldukları görülür. Eğitim alıp toplumsal hayatta görünür olmayı başaran kadınlar, dönemin düşünürleri tarafından birçok hakarete maruz kalırlar. Özellikle Epikouros'un Bahçesindeki kadınların (Mammarrion, Hedeia, Erotion, Nikidion, Boïdion, Demetria, Themista ve Leontion; bkz. Festugiere, 1956, s. 28) bazılarının hayat kadınlığı suçlaması yapılır. Aynı şekilde Kynik okulun takipçisi olan kadınlar da benzer ifadelerle itham edilirler. Lukianos (*Fug.* 16-17; *VH.* 2. 19), kyniklerin kadınları erkeklerin ortak malı olarak gördüklerini ve kadınlarla herkesin içinde herhangi bir utanma duygusu olmadan cinsel ilişkiye girdiklerini söyler. Theophrastos "Evlilik Hakkında" kitabında kadın düşmanlığı yapmaktan kaçınmaz. Kynik okulunun takipçisi Hipparkhia da eril düşüncenin ondan beklediği kadınlık rollerini yerine getirmeyip felsefeyle ilgilendiği ve dokuma tezgâhının başında olmayı tercih etmediği, kendini eğittiği için Theodoros tarafından aşağılanmaya çalışılır (Diog. Laert. 6. 97-98). Filozof Theon'un kızı yeni-Platoncu ve matematikçi Hypatia (MS. 355-415), İskenderiye'deki Yeni-Platoncu Okulun yöneticiliğini yaptığı sırada toplumda ön plana çıkmasından rahatsız olan İskenderiyeli Hristiyanlar tarafından derisi yüzülüp uzuvları koparılıp yakılarak acımasız bir şekilde katledilir (Akgün Kaya, 2021, s. 140-144). Felsefeyle ilgilenen, eğitim alan, toplumda görünür olan kadınlar, insanlık tarihinde bu ve benzeri şiddet olaylarına ve aşağılanmalara maruz kalmışlardır.

4. Sonuç

Antik Yunan eğitim anlayışı bir takım temel kavram ve kurumlar etrafında şekillenir. Bu kavramlar ve kurumlar eğitim anlayışının karakter gelişimini ve vatandaşlık bilincini yansıtır. Antik Yunan kentlerinde *paideia* kavramının ortaya çıkışı ve gelişimi, toplumunun değerlerine, felsefi düşüncelerine ve eğitim anlayışına bağlı olarak şekillenir. *Paideia* bireylerin bedensel, zihinsel, ahlaki, estetik ve kültürel açıdan gelişimini kapsar. Antik Yunan eğitimi *kalokagathia* anlayışı üzerine temellendirilmiş ve gelişmiştir. Güzellik ve erdem kavramlarının birleşimi olarak ortaya çıkan *kalokagathia*, bireyin hem ahlaki hem de fiziksel açıdan mükemmel olmasını ifade eder. Bu kavram, eğitimde ahlaki değerlerin ve beden eğitiminin birleştirilmesini temsil eder. Spor, toplumsal hayatta önemli bir yer tutar ve genç

erkekler için askeri bir hazırlık olarak görülür. Atletizm, güreş, boks ve *pentathlon* gibi sporlar, genç erkeklerin fiziksel yeteneklerini geliştirmek için öğretilir. Ayrıca disiplin, dayanıklılık ve cesaret gibi erdemleri öğretmek amacıyla düzenli egzersizler yapılır. İyi bir yurttaş olmak, erdemli bir yaşam sürmek sahip olunması istenilen özelliklerdir. Antikçağ Yunan eğitim sistemi bu iki özelliğin yurttaşlara kazandırılması üzerine temellenir. Fiziksel eğitim (spor) ve entelektüel eğitim (bilim, felsefe, retorik) olarak iki ana bileşenin eğitim sistemi içinde muhafaza edildiği görülür.

MÖ. 9./8. yüzyıllarda Antik Yunan'da eğitim, fiziksel gücü ve askerî becerileri geliştirmeyi hedefleyen atletizm, güreş, boks gibi sporlarla şekillenir. Bu dönemde özellikle kentlerin güvenliği ön planda olduğu için savaş zamanlarında güçlü askerler yetiştirmek amaçlanır. Bundan dolayı da fiziksel açıdan dayanıklı ve vatani uğruna hayatını tehlikeye atmaktan çekinmeyen cesur yurttaşları yetiştirecek eğitim anlayışı ön plandadır; ancak Miletos'ta felsefenin ortaya çıkması Antik Yunan eğitim anlayışını derinlemesine etkiler. Fiziksel yeteneklerin ötesinde zihinsel yeteneklerin de önem kazandığı bir eğitim anlayışı oluşur ve entelektüel gelişim, eleştirel düşünce ve akademik çalışmalar eğitim sistemine dâhil edilir. MÖ. 5. yüzyılda Atina'da yönetim tarzının değişmesi ve demokratik değerlerin önem kazanması Antik Yunan eğitim anlayışına yeni değerlerin eklenmesiyle sonuçlanır. Sofistik eğitimin popüler hâle gelmesiyle konuşma ve ikna sanatı, bireysellik, rölativizm gibi konular *paideia* içinde yer bulur. Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi ünlü filozoflar ise felsefeyi derinlemesine inceleyerek entelektüel gelişmeye vurgu yapar ve açtıkları felsefe okullarında bu anlayış çerçevesinde gençler yetiştirirler. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise *paideia* kavramı daha yaygın, çeşitli ve kurumsal bir hâle gelir. Farklı kültürlerin etkileşimiyle eğitimde felsefe, edebiyat, matematik, geometri, etik, siyaset, müzik gibi çeşitli disiplinler ön plana çıkar. Felsefenin doğdu topraklar yüzyıllar sonra Roma İmparatorluk Dönemi'nde eğitimin önemli merkezi haline gelir. Anadolu'daki birçok kentin eğitim merkezi olarak ön plana çıktığı görülür.

Antik Yunan eğitim sisteminin toplumsal, siyasi ve kültürel değişimlere uyum sağlayarak farklı dönemlerde farklı yaklaşımlarla şekillendiği ve geliştiği görülür. Eğitim, bireyin fiziksel gelişiminden ahlaki değerlere, vatandaşlık bilincinden entelektüel gelişmeye kadar geniş bir yelpazede şekillenir. Toplumun ihtiyaçlarına göre eğitim sisteminin değiştiği, kendini yenilediği tespit edilir. Arkaik Dönem'de müzik ve atletizmin öne çıktığı eğitim yaklaşımı, Klasik ve Hellenistik Dönem'de etik değerleri ve entelektüel gelişimi kapsayan, ahlaki meziyetleri kazandırmaya amaçlayan bir sisteme evrilir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise *paideia*, Yunan kültürünün Roma toplumuyla birleşmesiyle farklı boyut kazanır ve evrensel bir nitelik kazanır. Roma İmparatorluğunun soylu sınıfının Yunan kültürüne karşı beslediği büyük hayranlık Yunan eğitim sisteminin benimsenmesine ve bu eğitim sisteminin geniş sınırlara yayılmasına yol açar. Bu dönemde *paideia* daha kurumsallaşır ve Roma toplumunun entelektüel ve elit kesimleri arasında popüler hâle gelir. Özellikle Roma aristokrasisi, çocuklarının *paideia* yoluyla bilgi, ahlak ve etik değerlerle donatılmasına büyük önem verir.

Antikçağ Yunan eğitim sistemi aynı zamanda çeşitli eğitim kurumlarını içerir. Klasik ve Hellenistik Dönem'de çocuklar beş ya da altı yaşına kadar ailelerinin gözetiminde evde eğitimlerini alırken, yedi yaşından sonra okuma yazma, ezber, dans, müzik ve bedensel eğitimin alınmaya başlandığı *palaestra* ya da *gymnasiona* giderler. Özellikle Hellenistik Dönem'de *gymnasionlar* kentlerin önemli eğitim kurumları olarak ön plana çıkarlar. Klasik Dönem'de sofistlerin tarih sahnesinde yer almasıyla ücretli öğretmenlik başlar. Bu şekilde tarihte özel eğitim ve özel okullar da açılmış olur. Genelde belli bir yaşa gelmiş, *gymnasionda* temel eğitimi tamamlayan gençler daha üst bir eğitim yani yükseköğrenim almak için kentlerdeki ünlü sofist, retor ve filozofların okullarına giderek eğitimlerine devam ederler. Atina'da Platon Akademia'sı ve Aristoteles Lykeion'u, İskenderiye'deki Kütüphane ve dönemin sofist, retor,

filozoflarının açtığı okullar gibi kurumlar entelektüel gelişimin teşvik edildiği ve bilgi birikiminin paylaşıldığı önemli yerler haline gelirler. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki Ephesos, Smyrna, Pergamon gibi kentler eğitimin popüler merkezleri hâline dönüşürler. Roma ve Yunan ana karasından birçok genç bu kentlere gelerek entelektüel ve düşünsel becerilerini geliştirecek eğitimi almak için birbirleriyle yarışır. Etkili konuşma ve iletişim becerilerini geliştirme sanatı söylevin vatandaşlık görevlerini yerine getirmede önemli ayrıcalıklar sağlaması bu eğitimi cazip hâle getirir. Soylu sınıf, elit bir kimlik oluşturmak, kentlerde, imparatorlukta önemli görevler üstlenmek ve ön plana çıkmak amacıyla entelektüel eğitime önem verir. Özel öğretmenler ve filozofların okullarında eğitim alarak toplumsal prestijlerini güçlendirmeyi amaçlarlar.

Antik Yunan eğitim sisteminin eril öğeler üzerinde kurulduğu görülür. Antik Yunan toplumlarının yapısı ataerkil inşa edildiği için eğitim sistemleri de aynı bakış açısıyla oluşturulur ve gelişir. Kadınlar kamusal hayattan uzak tutuldukları için eğitimleri erkeklerinkine göre daha sınırlı olur; çünkü Antik Yunan dünyasında eğitim iyi bir yurttaş olmayı sağlayacak yetenekleri kazandırmayı hedefler. İyi yurttaş gerektiğinde düşmanlara karşı ülkesini cesurca savunmalı, kentin yönetim işlerine aktif katılmalı, kamusal hayatta gerekli sorumlulukları yerine getirmelidir; ancak kadınlar kamusal hayattan ve kamusal hayatı ilgili her türlü iş ve sorumluluktan dışlandıkları için bu tarz konularda bir eğitim almaları da gerekli görülmez ve uygun bulunmaz. Bundan dolayı da erkeklerin sahip olduğu eğitimden mahrum bırakılırlar. Kadınların eğitimleri toplumsal hayatta onlardan beklenen ya da onlar için uygun görülen toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde şekillenir. Kadınların sorumlulukları ve statüleri haneyle sınırlı kaldığından eğitimleri de haneyi ilgilendiren ev işleri ve aile yönetimi gibi sorumlulukları yerine getirecek meziyetleri kazanmalarına yönelik düzenlenir. Bu eğitim de genellikle annelerinin gözetimi altında evde gerçekleşir. Bazı kadınlar daha şanslı olup felsefe, edebiyat, müzik gibi eğitimleri almayı başarırlar. Bunun yanı sıra eğitimin pahalı olmasından dolayı Yunan eğitiminin imkânlarına belli bir ekonomik seviyede olan ailelerin erkek çocukları erişebilir. Kadınlar, köleler ve alt sınıflar eğitimden dışlanır ve mahrum bırakılırlar. Eğitim hakkının sadece erkekleri kapsaması, kadınların ve kölelerin bu sistemden dışlanması Antik Yunan eğitiminin, modern eğitim sistemlerinin kapsayıcılık, eşitlik ve fırsat eşitliği ilkeleriyle uyuşmadığını gösterir; ancak Antik Çağ Yunan eğitiminin bugünün eğitim sistemlerine ve düşünce yapısına büyük bir etki yapmış olduğu da inkâr edilemez. Öğrencilerin bireysel potansiyellerini gerçekleştirmek, bilgi ve felsefeyi teşvik etmek, eleştirel düşünme ve analitik becerileri geliştirmek gibi hedefleri benimser.

Sonuç olarak Antik Çağ Yunan eğitimi, entelektüel ve fiziksel gelişimi teşvik eden, ahlaki değerleri vurgulayan, sanat ve estetik değerlerin benimsendiği bir sistem kurmayı başarır; felsefe ve bilim alanında ortaya çıkan düşünsel ve entelektüel gelişmelerin vatani olarak modern toplumun temelini oluşturur.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aristot. *Eth. Eud.*(=Aristoteles, *Ethica Eudemia/ἠθικῶν Εὐδημίῳν*)
Aristoteles (1884). *Ethica Eudemia, Aristotelis ethica Eudemia* 1214a1-1249b25 (Ed. F. Susemihl). Leipzig: Teubner.
Aristoteles (1999). *Eudemos'a Etik* (çev. S. Babür). Ankara: Dost Yayınları.
- Aristot. *Meta.* (=Aristoteles, *Metaphysika/τῶν μετὰ τὰ φυσικά*)
Aristoteles (1924). *Metaphysica, Aristotle's metaphysics, vols.2* (Ed. W.D. Ross). Oxford: Clarendon Press
Aristoteles (1996). *Metafizik* (çev. A. Arslan). İstanbul: Sosyal Yayınları.

- Aristot. *Pol.* (=Aristoteles, *Politica/Πολιτικά*)
Aristoteles (1957). *Aristotelis Politica*, Ed. D. Ross, Oxford: Clarendon Press.
Aristotle (1959). *Politics* (Ed. H Rackham), London: Harvard University Press.
- Cass. Dio (=Cassius Dio, *Historiae Romanae*)
Cassius Dio (1895). *Historiae Romanae* (Ed. U. P. Boissevain). Berlin: Weidmann.
Cassius Dio (1955). *Dio's Roman History V* (Ed. E. Cary ve H. B. Foster). Londra: Harvard University Press
- Diog. Laert. (=Diogenes Laertios, *Vitae Philosophorum*)
Diogenes Laertius (1966). *Vitae Philosophorum, Diogenis Laertii vitae philosophorum, vols.2* (Ed. H. S. Long). Oxford: Clarendon Press.
Diogenes Laertios (2010). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* (çev. C. Şentuna). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gai. Ruf. *Dissert.* (=Gaius Musonius Rufus, *Dissertationum a Lucio digestarum reliquiae*)
Gaius Musonius Rufus (1947). *Dissertationum a Lucio digestarum reliquiae: The Roman Socrates* (Ed. C. E. Lutz). New Haven: Yale University Press
- Hdt. *Hist.* (=Herodotos, *Historiae*)
Herodotos (1954). *Historiae, Herodote Histoires vols. 9* (Ed. Ph. E. Legrand). Paris: Les Belles Lettres.
- Herod. *Mim.* (=Herodas, *Mimiambi*).
Herodas (1971). *Mimiambi* (Ed. I.C. Cunningham). Oxford: Clarendon Press.
- Hom. Il. (=Homerus, *Ilias*)
Homerus (1931). *Ilias, Homeri Ilias, vols. 2-3* (Ed. T. W. Allen). Oxford: Clarendon Press.
Homerus (2004). *İlyada* (çev. A. Erhat ve A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.
- Hom. Od. (=Homerus, *Odysseia*)
Homerus (1962). *Odyssea, Homeri Odyssea* (Ed. P. Mühlh). Basel: Helbing et Lichtenhahn Verlag.
Homerus (2003). *Odysseia* (çev. A. Erhat ve A. Kadir). İstanbul: Can Yayınları.
- Iambl. *v.P.* (=Iamblikhos, *De vita Pythagorica*)
Iamblchus (1937). *De vita Pythagorica, Iamblichi de vita Pythagorica liber* (Ed. U. Klein). Leipzig: Teubner.
- Isokr. *Antid.* (=Isokrates, *Antidosis*)
Isokrates (1942). *Antidosis (orat. 15), Isocrate Discours vol. 3* (Ed. G. Mathieu). Paris: Les Belles Lettres.
- Ksen. *Lak. Pol.* (=Ksenophon, *Lakedaimoniōn Politeia/Λακεδαιμονίων Πολιτεία*).
Ksenophon (1920). *De republica Lacedaemoniorum, Xenophontis opera omnia vol. 5*, (Ed. E. C. Marchant). Oxford: Clarendon Press.
- Lukian. *Fug.* (=Lukianos, *Fugitivi*)
Lucianus (1936). *Fugitivi, Lucian, vol. 5* (Ed. A. M. Harmon). Cambridge: Harvard University Press.
- Lukian. *Somn.* (=Lukianos, *Somnium sive vita Luciani/περὶ τοῦ ἐνυπνίου ἦτοι βίος Λουκιανοῦ*).
Lucianus (1960). *Lucian vol. III* (Ed. A. M. Harmon, (The Loeb Classical Library in Eight volumes III). Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.
- Lukian *VH.* (=Lukianos, *Verae Historiae*)
Lucianus (1972). *Verae Historiae, Luciani opera vol. 1* (Ed. M.D Macleod). Oxford: Clarendon Press.
- Paus. (=Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Pausanias (1903). *Graeciae descriptio, Pausaniae Graeciae descriptio vols.3* (Ed. F. Spiro). Leipzig: Teubner.
- Philostr. *VS.* (=Philostratos, *vitae sophistarum/βίοι σοφιστῶν*).

- Philostratus (1871). *Vitae sophistarum, Flavii Philostrati Opera II* (Ed. C. L. Kayser). Leipzig: Teubner
- Philostratus (1961). *Philostratus and Eunapius, Lives of the Sophists* (Ed. W. C. Wright). Cambridge 1961.
- Phot. *Lex.* (=Photios, *Lexicon/Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγῆ*).
Photius (1822). *Lexicon* (Ed. R. Porson). Cambridge: Cambridge University Press.
- Plat. *Leg.* (=Platon, *Leges/Νομοί*)
Plato (1907). *Leges, Platonis opera vol. 5* (Ed. J. Burnet). Oxford: Oxford University Press.
Plato (1961). *Laws* (Ed. R. G. Bury). London: Harvard University Press.
- Plat. *Lys.* (=Platon, *Lysis*)
Plato (1903). *Lysis, Platonis opera, vol. 3.* (Ed. J. Burnet). Oxford: Oxford University Press.
- Plat. *Prot.* (=Platon, *Protagoras*)
Plato (1903). *Protagoras, Platonis opera vol. 3* (Ed. J. Burnet). Oxford: Oxford University Press.
Platon (2001). *Protagoras* (çev. N. Ş. Kösemihal). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Plat. *Resp.* (=Platon, *De re publica/πολιτεία*)
Plato(1902). *Respublica, Platonis opera vol. 4* (Ed. J. Burnet). Oxford: Oxford University Press.
Platon (1992). *Devlet* (çev. S. Eyüpoğlu ve M. A. Cimcoz). İstanbul: Remzi Kitabevi.
Platon (2007). *Devlet* (çev. H. Demirhan). Ankara: Palme Yayınevi.
- Plat. *Tim.* (=Platon, *Timaios*)
Plato (1902). *Timaeus, Platonis opera vol. 4* (Ed. J. Burnet). Oxford: Oxford University Press.
Plato (1925). *Plato in Twelve Volumes, vol. 9* (Ed. W. R. M. Lamb). Cambridge ve London: Harvard University Press.
- Plut. *Amat.* (=Plutarkhos, *Amatorius*)
Plutarchos (1938). *Amatorius (748e-771e), Plutarchi moralia, vol. 4* (Ed. C. Hubert). Leipzig: Teubner.
- Plut. *Mor.* (=Plutarkhos, *Moralia/Ἠθικά*)
Plutarchos (1928). *Moralia (Conjugalia praecepta 138a-146a) vol. 2.* (Ed. F.C. Babbitt). Cambridge: Harvard University Press.
- Poll. *Onom.* (=Pollux, *Onomasticon Libri/Ὀνομαστικόν*)
Pollux (1967). *Pollucis Pollucis Onomasticon Libri I-X* (Ed. E. Bethe). Stuttgart: Teubner.
- Sen. *Dial.* (=Seneca, *Dialogi*)
Seneca (1977). *Annaeus Seneca iunior. Dialogi, L. Annaei Senecae Dialogorum Libri Duodecim* (Ed. L. D. Reynolds). Oxford: Clarendon Press.
- Soph. *Ai.* (=Sophokles, *Aias*)
Sophocles (1958). *Ajax, Sophocles vol. 2* (Ed. A. Dain ve P. Mazon). Paris: Les Belles Lettres.
- Suda (=Suda/Suidas *Lexicon/Λεξικόν*)
(1928-1935). *Lexicon, Suidae Lexicon* (Ed. A. Adler). Leipzig: Teubner.
- Suet. *Ves.* (=Suetonius, *De Vitea Caesarum*)
C. Suetonius Tranquillus (1908). *De Vita Caesarum, C. Suetoni Tranquilli Opera. vol. 1* (Ed. M. Ihm). Leipzig: Teubner.

Modern Kaynaklar

- Ada, S. (2021). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akar, B. (2022). Sokratik *Paideia* ve Atinalı Gelenekçiler (Ed. M. Günay), *Antik Çağdan Günümüze Eğitim Felsefesi Tartışmaları*. Ankara: Sentez Yayınları, 81-95.
- Akgün Kaya, E. (2023). Antik Yunan Edebî Eserlerinde Toplumsal Cinsiyet Rollerini: Kadınlık Kimliği ve İdeal Kadın İmgesi. *MJH*, XIII, 27-42.
- Akgün Kaya, E. (2022). II. Sofistik Dönem, Philostratos, Bioi Sophistōn (Sofistlerin Yaşamı): Klazomenaili Sofist Skopelianos. *Sofist*, 4, 113-133.

- Akgün Kaya, E. (2021). Eskiçağ Yunan Felsefesinde Kadın Filozoflar: Takip ettikleri Felsefe Okulları ve Sosyal Konumları. (Eds. N. E. Akyürek Şahin, F. Onur & M. E. Yıldız). *Akron 19: Eskiçağ Yazıları* 15. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 115-160.
- Akgün Kaya, E. (2016a). *Anadolu'da II. Sofistik Dönem: Sofist, Retor ve Filozofların Kamusal Alandaki Etkinlikleri* (Doktora Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- Akgün Kaya, E. (2016b). Roma İmparatorluk Dönemi nde Anadolu daki Sofistlerin-Retorların Sınıfsal Özellikleri ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri. *Cedrus*, IV, 261-285.
- Akgün Kaya, E. (2015). Filozof (Φιλόσοφος), Sofist (Σοφιστής), Retor (Ῥήτωρ): II. Sofistik Dönem'de Sınıflandırma Problemi. *MJH*, V (2), 1-15.
- Anagnostopoulos, G. ve Santas, G. (2018). *Democracy, Justice, and Equality in Ancient Greece: Historical and Philosophical Perspectives*. Cham: Springer.
- Avotins, I. (1975). The Holders of the Chairs of Rhetoric at Athens. *HSPH*, 79, 313-324.
- Aydın, H. (2008). Sokrates in Felsefesi Işığında Sokratik Yönteme Analitik Bir Yaklaşım. *Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi*, 4 (16), 1-8.
- Aytaç, K. (1972). *Avrupa Eğitimi Tarihi: Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonuna Kadar*. Ankara: Doğu-Batı.
- Bilgiç, E. (2014). Epigrafik Veriler Işığında Antikçağ Anadolu'sunda Eğitim. *Cedrus*, II, 323-338.
- Blanck, H. (1999). *Eski Yunan ve Roma'da Yaşam* (çev.: İ. Tanrıkut). İstanbul: Arion Yayınevi.
- Blanck, H. (2000). *Antikçağda Kitap* (çev.: Z. A. Yılmaz). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bowersock, G. W. (1965). *Augustus and the Greek World*. Oxford: Clarendon Press.
- Bowersock, G. W. (1969). *Greek Sophists in the Roman Empire*. Oxford: Clarendon Press.
- Carey, C. (2017). *Democracy in Classical Athens*, Second Edition. London, Oxford: Bloomsbury.
- Chaniotis, A. (2004). Epigraphic Evidence for the Philosopher Alexander of Aphrodisias. *BICS*, 40, 78-81.
- Christesen, P. (2012). Athletics and Social Order in Sparta in the Classical Period. *Classical Antiquity*, 3 (2), 193-255.
- Christesen, P. (2014). Sport and Society in Sparta, Epic (Eds. P. Christesen & D. G. Kyle). *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Chichester: Blackwell, 146-158.
- Christes, J. (2004). Education (Eds. H. Cancik & H. Schneider), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World, Cyr-Epy*. Leiden and Boston: Brill, 815-25.
- Çelebi, B. (2021). *Eskiçağ'da Kadın: Toprak Altındaki Kadının Sessiz Çığlığı*. İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Çelgin, G. (2011). *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Çığır Dikyol, D. (2016). Antik Yunan'dan Bir Eğitim Modeli: Sparta, *MJH*, VI (2), 189-207.
- Davidson, T. (2008). *Greklere Eğitim Düşüncesi* (çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Deslauriers, M. (2012). Women, Education, and Philosophy (Ed. S. L. James & S. Dillon). *A Companion to Women in the Ancient World*. Oxford: Blackwell, 343-353.
- Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. New York: Macmillan Company.
- Dürüşken, Ç. (2001). *Antik Çağda Doğan Bir Eğitim Sistemi: Rhetorica, Roma'da Rhetorica Eğitimi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Erkızan, H. N. (2012). *Aristoteles Yazıları, Etik ve Politika Üzerine*. Ankara: Sentez Yayınları.
- Festugiere, A. J. (1956). *Epicurus and His Gods* (çev. C. W. Chilton). Cambridge and Massachusetts: Harvard University Press.
- Forbes, C. A. (1945). Expanded Uses of the Greek Gymnasium. *Classical Philology*, XL (1), 32-42.

- Forsdyke, S. (2005). *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Gleason, M. (1995). *Making Men: Sophists and Self-Representation in Ancient Rome*. Princeton: Princeton University Press.
- Griffith, M. (2015). The Earliest Greek Systems of Education (Ed. W. M. Bloomer). *A Companion to Ancient Education*. Chichester: Blackwell, 26-60.
- Günay, M. (2022). Eğitim Felsefesinin Problemleri (Ed. M. Günay). *Antik Çağdan Günümüze Eğitim Felsefesi Tartışmaları*. Ankara: Sentez Yayınları, 23-35.
- Hahn, J. (1989). *Der Philosoph und die Gesellschaft: Selbstverständnis, Öffentliches Auftreten und Populäre Erwartungen in der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart: F. Steiner Verlag Wiesbaden Publisher.
- Hawley, R. (1994). The Problem of Women Philosophers in Ancient Greece (Eds. L. J. Archer, S. Fischler & M. Wyke). *Women in Ancient Societies: An Illusion of the Night*. London: Macmillan, 70-87.
- Hesk, J. (2000). *Deception and Democracy in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaeger, W. (1946). *Paideia: the Ideals of Greek Culture, Vol. I: Archaic Greece the Mind of Athens* (çev. G. Highet). Oxford: Basil Blackwell.
- Jaeger, W. (1947). *Paideia: the Ideals of Greek Culture, Vol. II: In Search of the Divine Centre* (çev. G. Highet). Basil Oxford.
- Jaeger, W. (1986). *Paideia: the Ideals of Greek Culture, Vol. III: The Conflict of Cultural Ideals in the Age of Plato* (çev. G. Highet). Oxford: Basil Oxford.
- Jones, A. H. M. (1998). *The Greek City from Alexander to Justinian*. Oxford: Clarendon Press.
- Kalaycı, N. (2015). Daimon'dan Eudaimonia'ya: Aristoteles'te Mutluluk. *Cogito*, 77, 257-275.
- Kennell, N. M. (1995). *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta*. Chapel Hill and London: University of North Carolina Press.
- Kyle, D. G. (2014). Greek Female Sport Rites, Running, and Racing (Eds. P. Christesen & D. G. Kyle). *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Chichester: Blackwell, 258-275.
- Külahlı, N. (2022). *Antik Yunan Eğitiminde Kadın*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Macleod, R. (2006). *İskenderiye Kütüphanesi: Antik Dünya'nın Öğrenim Merkezi* (çev. E. Böke). Ankara: Dost Yayınları.
- Marrou, H. I. (1964). *A. History of Education in Antiquity* (trans. G. Lamb). New York: The New American Library.
- Nijf, O. (2004). Athletics and Paideia: Festivals and Physical Education in the World of the Second Sophistic (Ed. B. E. Borg). *Paideia: The World of the Second Sophistic*. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 203-227.
- Noddings, N. (2020). Eğitim Felsefesi (çev. R. Çelik). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Oehler, J. (1912). Gymnasium (Eds. G. Wissowa & W. Kroll). *Paulys Real-Encyclopedie der Classischen Altertums Wissenschaften VII, 2*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 2004-2026.
- Oliver, J. H. (1983). *The Civic Tradition and Roman Athens*. Baltimore and London: Hopkins University Press.
- Önal, M. (2006). Sokrates'e Göre Erdem ve Erdem Eğitimi. *Felsefe Dünyası*, 44, 133-145.
- Özlem Ayaçlar, P. (2005). *Yazıtlar ve Antik Kaynaklar Işığında Batı Anadolu'da Entelektüeller*. İstanbul: Ege Yayınları.

- Perry, T. P. J. (2014). Sport in the Early Iron Age and Homeric Epic (Eds. P. Christesen & D. G. Kyle). *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Chichester: Blackwell, 53-67.
- Petermandl, W (2014). Growing up with Greek Sport: Education and Athletics (Eds. P. Christesen & D. G. Kyle). *A Companion to Sport and Spectacle in Greek and Roman Antiquity*. Chichester: Blackwell, 236-245.
- Puech, B. (2002). *Orateurs et Sophistes Grecs Dans Les Inscriptions D'époque Impériale*. Paris: Librairie Philosophique Vrin.
- Powell, A. (2015). Spartan Education (Ed. W. Martin Bloomer). *A Companion to Ancient Education*. Malden and Oxford: Blackwell, 90-111.
- Robb, K. (1994). *Literacy and Paideia in Ancient Greece*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, E. W. (2007). The Sophists and Democracy Beyond Athens. *Rhetorica* XXV(1), 109–122.
- Steen, J. (2008). *Verse and Virtuosity: The Adaptation of Latin Rhetoric in Old English Poetry*. Toronto: Toronto University Press.
- Scholz, P.& Kah, D. (2004). *Das Hellenistische Gymnasion*. De Gruyter: Akademie Verlag.
- Şahin, Ç. (2019). Eğitim ve Temel Felsefe Akımları (Ed. R. Y. Kınca). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 43-71.
- Tağman, S. E. (2019). Presokratiklerin Bilim Anlayışı Üzerine Çağdaş Bilim Felsefesi Bağlamında Bir İnceleme. *FLSF*, 28, 305-318.
- Wolfsdorf, D. (2015). Sophistic Method and Practice (Ed. W. M. Bloomer). *A Companion to Ancient Education*. Chichester, 63-76
- Wolt, D. (2022). *Phronêsis and Kalokagathia* in Eudemian Ethics VIII.3. *Journal of the History of Philosophy*, 60(1), 1–23.
- Yaraş, A. (1997). Antik Çağın En Önemli Eğitim Kurumu: Gymnasionlar. *Türk Arkeoloji Dergisi* XXXI, 237-253.
- Yazgan, A. D. (2019). Felsefe İle İlgili Temel Kavramlar (Ed. R. Y. Kınca). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık,1-41.
- Yegül, F. K. (1992). *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge: Architectural History Foundation.
- Yıldız, N. (2003). *Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Yılmaz, M. (2022). Eğitim İçin Felsefenin Gerekliği Üzerine (Ed. M. Günay). *Antik Çağdan Günümüze Eğitim Felsefesi Tartışmaları*. Ankara: Sentez Yayınları, 9-21.
- Yunis, H. (1996). *Taming Democracy: Models of Political Rhetoric in Classical Athens*. Ithaca and London: Cornell University Press.